

POLITEOVA MISAONA KRIVULJA: 1845–1913. (Kasno razdoblje: 1890–1913)

HEDA FESTINI

(Rijeka)

UDK 19 Politeo, J.
Pregledni članak
Primljeno: 20. 7. 1998.

Za ovo razdoblje, kao i ranije, nalazimo obavještenja u već spomenutim Politeovim dnevnicima i raznim bilježnicama, ali i u nekim dosada nespomenutim rukopisima.¹ Politeo je i nadalje obuzet svojom glavnom idejom – **objasniti povjesnicu čovječanstva uzlazom od nagonskog i nesvjesnog življenja do civiliziranog svijeta**, no sada se ta ideja usredotočila oko problema:

- *sposobnost duha*,
- *dobro i zlo*,
- *ljudska priroda*.

O tom se razdoblju, kao i prijašnjima, može dosta toga saznati iz knjige sabranih spisa koju su objavili poslije njegove smrti, ali ovaj puta i u nekim tada objavljenim pismima koja je Politeo uputio svojim bivšim učenicima, a

¹ Dnevnik iz godina 1890. i 1895. označit ćemo, kao i prije, kraticom (D), bilješke iz 1892. g. kao i ranije nose kraticu (Z₂), rukopis ranijih predavanja, ali koja je zapisao tek 1892. g. pod naslovom *Bene e male* (Dobro i zlo) označit ćemo sa (CZ), bilježnicu iz 1893. g. kao i prije označavamo kraticom (R), predavanja također kasnije napisana, tj. 1894. i 1903. g. pod naslovom *Facoltà dello spirito* (Sposobnost duha) bilježimo znakom (RR). Bilješke u raznim godinama – 1893, 1894, 1895, 1910. – u maloj sivoj bilježnici nose oznaku (MS₂). Kao i prije šarenu bilježnicu s rukopisom iz 1896. g. obilježavamo sa (S). Sveske iz 1894, 1895, 1897–1899. g. koje se odnose na *Natura umana etc.* (objašnjeno u bilješci 5) imaju kraticu (NU). Navodimo i pismo Mazzoleniju iz 1896. g., a oznaka je (MP). Sivu bilježnicu s dva anđela iz 1901. i 1904. g. obilježavamo kraticom (SA). Crnu, dosta široku bilježnicu s bilješkama iz 1902, 1904, 1905. i 1906. g. označavamo sa (CZS). Kako se dosta služimo objavljenim rukopisom *Scritti inediti...* (Neobjavljeni spisi) koji obuhvaćaju bilješke iz 1903. i 1905. g. (vidjeti bilješku 8), bilježimo kraticu (SI). Bilješke iz 1904. g. označavamo kao kasni notes (KN). Malu crnu bilježnicu s bilješkama od 1910. do 1911. g. označavamo sa (CCM). Politeo piše bilješke 1911. g. o Bergsonovom prvijencu (*Essai sur les données immédiates de la conscience*, 1889) i o Jamesovoj knjizi iz 1897. g. (*The will to believe*), a označit ćemo tu bilježnicu sa (CBJ). 1913. g. piše bilješke o bitku i spoznaji. Bilježnica je bila ispunjena svega do 56. strane i označujemo je sa (BS).

kasnije prijateljima.² Svakako treba istaći kako je on i nadalje često navodio književnike, a naročito filozofe, ne izostavljajući ni naturalizam ni pozitivizam.³

Politeo je zaokupljen gotovo istim temama:

- unutrašnji život i unutrašnji odgoj,
- etički problemi,
- čovjek i priroda, društvo (civilizacija i kultura),
- znanost i logika.

Politeov rad, život i problemi

U pola noći 21. siječnja 1890. g. Politeo kaže da nakon »skoro trideset godina« otvara i nastavlja »knjigu« koju je toliko puta uzimao i ostavljao (D, 99), tj. debeli crni dnevnik koji smo navodili u prethodnim analizama pojedinih razdoblja. Zanimljivo kako je Politeo sredinom rujna 1892. g., iako već dugo u mirovini (1886)⁴, počeo zapisivati svoja predavanja pod naslovom *Bene e male* (*Dobro i zlo*, CZ), ali u čemu nije baš ustrajao, jer se njegovo bilježenje završava s 11. listopada. Međutim, u narednih nekoliko godina (1894, 1896, 1903) opet bilježi svoja predavanja, a naslov im je *Facoltà dello spirito* (*Sposobnost duha*, RR). U nekoliko bilježnica koje je on nazvao sveske nastavlja obrađivati temu koju je naćeo u 1886. g. u trima bilježnicama. Sada nalazimo zapisan u jednom od ovih svezaka naslov u kraticama: *Nat. um. Mom. pres.*, a na kraju bilježnice opet piše kratice: *Ess. e con. Nat. um.* U toj bilježnici nalaze se listovi pisani čitkim rukopisom (vjerojatno njegove kćerke) koji odgovaraju pojedinim dijelovima tog sveska, ali s naslovom *Il momento presente e i vecchi problemi*⁵. Politeo je čitavo vrijeme želio pisati o svojem sunarodnja-

² G. Politeo, *Scritti filosofici e letterari*, Bologna, N. Zanichelli (ed.), 1919. Spominjat ćemo opet njegov prvijenac *Genesi naturale di un' idea*, str. 61–111. Zatim ćemo navoditi Politeova pisma njegovim bivšim učenicima, tada advokatima, senatorima itd. Kratica će ove knjige biti (SF).

³ *Za naturaliste* kaže da su »upropastili« biblijske motive, a ako se prihvati Vico, kao što je to učinio Foscolo, onda ne treba doći do sukoba »između biblijske tradicije i naturalističkog načina, i s jedne i s druge strane razlozi su od najveće važnosti« (CZS, 5–6, 125). No kritizira naturalističko prihvaćanje »kriminalne inteligencije« (CCM, 83). *Pozitivizam* više puta spominje: (NU, 1, 10) pozitiviste na način Comtea i Milla (SA, 4), (SI, 7), (CZS, 125). On tvrdi da se Weber u svojoj povijesti filozofije »ozbiljno pokazuje pozitivistom« (ib., 141). Zatim u pismu Ciminu govori o pozitivizmu (SF, 355, 359), te isto tako u pismu Bodiju (ib., 400).

⁴ »Predgovor L. Luzzattija«, SF, str. XII.

⁵ Navedene Politeove kratice znače: *Natura umana. Momento presente* (Ljudska priroda. Sadašnji trenutak), *Essere e conoscere. Natura umana* (Biti i spoznati. Ljudska priroda), a naslov čitkog rukopisa znači »Sadašnji trenutak i stari problemi«.

ku N. Tommaseu, što se moglo odmah zamijetiti od govora u Veneciji 1874. g. koji je održao u povodu smrti Tommasea, a što smo već komentirali u pregledu njegove srednje etape. Politeo je 1902. g. ponovno objavio svoj raniji napis o Tommaseu u zadarskom časopisu »Dalmata«, a ponovljen je i u knjizi izašloj poslije njegove smrti⁶. No, kao što se već pisalo, Politeo je napis *Tommaseo e Foscolo* pripremio za objavu, jer je špalte sam ispravljao⁷. A postoji i bilježnica iz 1901. g. u kojoj opet piše o Foscolu kao i kasnije u bilježnici iz 1910–1911. g. (SA, 5, CCM, 56). Politeov unuk Paolo Zenoni – Politeo uz pomoć filozofa Troila objavio je Politeove rukopise nastale u 1903. g. pod naslovom *Scritti inediti di Giorgio Politeo*⁸, a u predgovoru iznosi kako bi nekima odgovarao naslov *Relativizam*, dok se preostali odnose na spomenuti rukopis *Natura umana* iz 1905. g. (SI, 3). Upravo u povezanosti s tim pitanjima najviše ćemo koristiti bilježnicu od 140 stranica koja datira od 1903–1906. g., ali ne u kontinuitetu (CZS), te bilježnicom manjeg formata od 163 stranice, koja se odnosi na razdoblje od 1910. do 1911. g. (CCM). Izgleda da je iz tog istog vremena i mala bilježnica koja sadrži zanimljivu analizu Bergsonova prvijenca i Jamesove knjige *The will to believe* (CBJ). Osvrnut ćemo se samo na jednu stranicu iz 1913. g. koja pripada velikoj debeloj bilježnici od 56 strana teksta s naslovom navedenim na zadnjoj strani *Essere e conoscere (Biti i spoznati)*. Na žalost cijelu je bilježnicu nemoguće pročitati jer doista u zadnjim mjesecima svojeg života Politeo je pisao vrlo drhtavim rukopisom, a zbog većeg formata i težine bilježnice nije bilo moguće prenijeti je iz Venecije.

Treba također dodati da se on ponekad u rukopisima koje ćemo navoditi doticao i pitanja logičkih procesa pa je i zasebne bilježnice posvetio logici, što će se sve prikazati u posebnom napisu. Tom prilikom bit će jasnije i podrijetlo njegove ideje o životnoj energiji.

U ovom zadnjem razdoblju Politeovo mišljenje unekoliko se razlikovalo od ranijega, što ćemo svakako na odgovarajućem mjestu istaći.

Politeo još uvijek, ili je možda bolje reći više nego ikad, spominje svoju *Genesi...* U jesen 1903. g. opisujući sustavno i detaljno svoje shvaćanje odnosa unutrašnje – vanjsko on se radi podesne ilustracije poziva na svoju *Genesi...* (CZS str. 2), a 1905. g. kaže da u svezi s istim problemom treba jednostavno

⁶ SF, str. 456–463.

⁷ O tom napisu bilo je riječi u knjizi H. Festini, *Život i djelo Splitsanina Jurja Politea*, Zagreb, Institut za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu, Liber, 1977, str. 30–44, 112, 117, 119, 120, 124, 127. Dalje će se za tu knjigu upotrebljavati kratica (HF).

⁸ »Scritti inediti di Giorgio Politeo« E. Troilo (ed.), *Atti del reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti*, Anno acc. 1941–1942, Tomo CI – Parte II, p. 393–433. Navodit ćemo stranice separata s oznakom (SI). Predgovor je napisao Politeov unuk, također profesor filozofije, Paolo Zenoni-Politeo, koji piše da bi naslov trebao biti *Relativizam*, a da se veći preostali dio odnosi na sveske o Ljudskoj prirodi iz 1905. g. (SI, 3).

uzeti odlomak iz *Genesi...* (ib. 77). Na nekoliko stranica dalje opet tvrdi da može ponoviti iz svoje *Genesi...* sva tumačenja života, naših strasti, s ekonomske točke gledišta (ib. 84), no da se može pitati da li opisi tzv. objektivnih osjećaja i osjećaji koji se lakše prevode u ideje, tj. osjećaji dobrog, lijepoga i istinitoga koje je objasnio u *Genesi...* mogu ostati isti (ib., 99). U svojem pismu R. Assaggioliju 1907. g. Politeo hvali njegova dva napisa i u osvrtu na jedan od njih posvećen, kako je mislio sam Assaggioli, novoj američkoj misli – novom humanizmu, Politeo s dosta indignacije iznosi da to nije ništa novo, jer je još 1862. g. u svojoj teoriji sve to prikazao, misleći dakako na svoju *Genesi...*⁹. Analizirajući 1910. g. Jamesovo djelo Politeo navodi da treba napraviti usporedbu sa svojom *Genesi...* (CBJ, 17). 1913. g. on još uvijek spominje svoju *Genesi...* i to u smislu pripreme novog izdanja (BS, 56).

Sam ističe da je neke stavove često ponavljao, npr. u jesen 1910. g. piše da je sve što je tog dana pisao u svezi s onim što je uvijek mislio (CCM, 60), da je tisuću puta ponovio kako se mnoštvo, uglavnom, brinulo samo za korist, a jedino su se filozofi i zakonodavci brinuli za poštenje (ib., 66). Za samu temu o pravednosti i društvenom redu kaže da mu se tisuću puta nametala, ali se ona mora razviti stvarno s praktičnim primjerima, bez kojih se sve rasplinjava u tanane apstrakcije (ib., 72). Početkom 1911. g. iznosi, kako je rekao, možda mnogo puta, ali da mu se sviđa ponoviti, možda, tisuću puta, kako je istina jedna (ib., 111).

Unatoč priznavanju svojih grešaka Politeo još uvijek rado iznosi svoje namjere i zanimanje za nove teme. I 1904. g. on se našao usred planirana rada kada u jednom malom crnom notesu piše: »Ono što je napisano i što se mora napisati«, a to »mora« se napisati o 1) ideji o Bogu ili o Prirodi, 2) kako se vjernicima i nevjernicima predstavljaju religiozna pitanja, društvena, politička itd. i 3) o stupnjevanju osjećaja u svezi s prethodnim i njihove različite povezanosti (KN, 1–3). God. 1905. u jesen bilježi da će prenijeti neka poglavlja iz nedovršene i neobjavljene knjige koju je spremao »prije nekoliko godina« (CZS, 86). On izražava bojazan da neće dovršiti svoju temu, kao što mu se to događalo tako često (CMM, 23, 32). Početkom 1906. g. u svojem pismu Ciminu, koje je objavljeno poslije njegove smrti, spočitava si da je izgubio misaonu nit-vodilju, da se upušta u sporedna pitanja te da prekida pisanje mjesecima¹⁰. U jesen 1910. g. piše da bi trebao staviti naslov svojim opažanjima, zatim katalogizirati predmete (CCM, 60). U proljeće 1911. g. navodi da svoj rad treba ispraviti, rečenice treba povezati »logički i psihološki«, a ako treba, ne samo kompletirati nego preformulirati, pa čak napraviti sve imajući u vidu da bi se svakoj njegovoj rečenici moglo suprotstaviti »na način kako misle

⁹ SF, str. 401–402.

¹⁰ Ib., 379.

protivnici« (ib., 136). On još uvijek misli i na nove teme. Bavi se planiranjem pisanja 1895. g. kada ističe da nakon obrade pitanja o političkim pravima koja se tiču liberalizma i libertinizma kao njegove posljedice, treba odmah obraditi moralno pitanje, zatim bi slijedila obrada književnosti, pa ekonomije (NU, 10). Iste godine nalazimo u već navođenom Dnevniku naslov *Oko jednog moralnog pitanja* i u prvom retku primjedbu da je to novi naslov »i novo usmjerenje rada, a radi se o procjeni društvenog morala« (D, 8). Politeo je početkom 1911. g. imao na umu novu temu – tumačenje razloga postojanja u životinja i u ljudi – te je o tome napisao nekoliko stranica, no s tim radom je prekinuo, kako sam kaže, to je nužno pokušati, ali on prekida kako mu ne bi pobjegle druge ideje, a radilo se o osjećaju i religioznoj vjeri s čime se mnogo bavio na svojem kraju (CCM, 132–134). On je pokušao »nabaciti« ideju o tragičnom vidu života (ib., 138). Zanimljivo da je u tim zadnjim spisima vidio da iznosi novi pogled, sadržan u koncepciji svijesti kao nosiocu zametaka antagonističkih nagona – borbe dobra i zla (ib., 125).

Očito da je Politeo u odnosu na prethodna razdoblja unio neke promjene – ticalo se redosljeda obrade koncepcije osjetilnosti i teme morala, što je riješio obradivši najprije teoriju osjetilnosti, a prije teme o moralu; u svojoj završnoj fazi Politeo se i nadalje bavi problematikom ljudske prirode te dodaje pitanje političkih prava i problem religije.

Kao i uvijek Politeo dosta navodi njemu oduvijek drage pisce i pjesnike¹¹, kao i filozofe¹².

¹¹ Nešto više nego ranije spominje pjesnike i pisce, a manje Byrona i Foscola. Najviše spominje Goethea (NU, 1, 7; CZS 1, 14; SF 168, 404), zatim Tolstoja (D 9; CZ 8; NU 20, 22; SI 7), Dantea (MP, 3; NU, 7; SF, 386), Tommasea (MP, 1, 2; CCM, 42), Shakespearea (MP, 3; NU, 7), Byrona (NU, 1, 7), Schillera (NU, 1, 7), ostale po jedanput: Sapfo (NU, 7), Homer (NU, 7), Mickiewicz (NU, 1), Lamaitre (CCM, 148), Musset (CCM, 3) Foscolo (SA, 5), D'Annunzio (NU, 22), Prevost (SF, 383). Očito da više ne misli tako često na svoje nekada najmilije pjesnike – Byrona i Foscola.

¹² U ovom završnom razdoblju spominje više filozofa nego ranije. Mnogo navodi stoike i epikurejce tvrdeći da njihove škole obilježavaju život (SA, 1, CZS, 115, SF, str. 361–364, 398). Navodi i sv. Tomu i kršćanske mislioce (NU, 9) te sv. Augustina (SI, 33, CZS, 115). Izražava se protiv skepticizma, a za kršćanstvo (SF, str. 391–393). Najčešće spominje Spencera (MS₂, rujan 1893., D, 9, S, 19, NU, 10, 21, CZS, 11, 18, 22, 66, 89, 136, SA, 4, SI, 4, 24, 39, CCM, 19, CBJ, 36), Platona (NU, 3, 7, MP, 3, CZS, 15, 115, SI, 4, 33, SF, 373), Kanta (NU, 7, MP, 3, CZS, 7, 120, SI, 4, 33, CCM, 4, SF, str. 373), Ribota (CZS, 89, 91, 108, 114, 123, SI, 24, 30), Pascala (D, 15, NU, 7, 60, MP, 3, CZS, 122, CCM, 25), Leibniza (MP, 3, CZS, 73, 93, SF, str. 400, 407), Sokrata (NU, 22, CCM, 27, SF, str. 373, 404), Bacona (CZS, 15, SI, 4, 6, SF, str. 400), Tainea (CCM, 30, 87, 148, SF, 383) te Hegela (CZS, 18, 22, CCM, 45), Darwina (CZS, 18, 49, SI 23), Nietzschea (NU, 10, MP, 3, SA, 4, SI, 40) i Schopenhauera (R, 11, 13, CZS, 7, 18). Nešto manje Descartesa (MP, 3, SF, str. 400), Vica (Mp, 3, SA, 5–6), J. S. Milla (CZS, 136, SI, 39), Comtea (Sa, 4, SF, 359–360), Ardigoa (CZS, 2, NU, 7), Renana (D, 9, NU, 56) Jamesa (CCM, 2, CBJ, 14–36), Bergsona (MS₂, 23. srpnja 1910, CBJ, 2–13) te Condillaca (RR, drugo predavanje), Lockea (NU, 18), Hobbesa (NU, 59), Hamiltona (CZS, 110), Tocquevillea (SF, 407), Baina (CZS, 16), Brentana (D, 9), Webera (CZS, 141), E. Hartmanna (CZS, 18) i Feuerbacha (SA, 4).

Treba svakako istaći da začudno u ovom završnom razdoblju gotovo izostaje njegovo ranije tako često oplakivanje svoje i obiteljske zlosretne sudbine. U jesen 1910. g. piše da su jako narasle godine njegova života, da je davno bilo djetinjstvo i prvo mladenaštvo »pod budnim i dobrim očima moje majke...«, a sada je prošlo već četrdeset godina od njezine smrti. Politeo kaže da ga je ostavila i leži »na kostima moje mrtve djevojčice, mrtve u četvrtoj godini i koja je nosila njezino ime« (CCM, 61). Tri strane bilježnice posvećene su sjećanju na majku, a nakon spomenute naturalističke zamjedbe i navedenog sjećanja na majku Politeo više ne spominje svoj i obiteljski zlosretni život, nego tek 1912. g. navodi jedan obiteljski događaj, ali ovaj puta sa zadovoljstvom ustanovljuje da su došli u posjete njegovi dobri i dragi dalmatinski rodaci koje je u svojoj kući počastio¹³. Ne treba zaboraviti da je Politeo još jednom oduševljeno spomenuo Dalmaciju. Naime, pišući 1896. g. Mazzoleniju o Tommaseu kaže da je iskrenost i lojalnost krasila »starce naše Dalmacije« (MP, 3–4).

Osim toga, svakako valja napomenuti – kao što smo već navodili – Politeo je imao vrlo težak rukopis, a u zadnjim godinama života taj rukopis je postajao iz dana u dan sve nečitljiviji, pa čak možemo tvrditi da je Politeo počeo zaboravljati pisati talijanskim jezikom (CCM, 125). Isto tako možemo slobodno tvrditi da je s prolaženjem godina njegov interes za teme o Bogu i religiji postajao sve češći, u što ćemo se imati priliku uvjeriti u nekim narednim temama.

Unutrašnji život i njegov odgoj

U žarištu Politeove koncepcije i sada je problematika o unutrašnjem životu sa svim ranije uočenim naglascima, ali se može spomenuti i jedan novi element – Politeo naročito ističe potrebu **odgoja unutrašnjeg života**, bolje razrađuje ključna mjesta te nadolazi i na nova pitanja što ćemo imati priliku ustanoviti.

U 1895. g. Politeo i opet ne zaboravlja njemu omiljenu ljudsku osobinu – **vrline** – govoreći o moralnoj sigurnosti, tj. moralnoj cjelovitosti duše, vrline ljubav, vjera više u zadnje vrijeme traže vanjsku potporu, umjesto kao prije religiozni osjećaj (D, 12). U pismu svojem bivšem učeniku senatoru Bodiju 1902. g. Politeo napominje da je u tadašnjem vremenu porasta pojedinačne slobode vrlina ljudske duše u tome da disciplinira to uvećano carstvo pojedinačne akcije, a ne da mu se nekontrolirano prepušta (SF, 390). U 1905. g. precizira svoju već ranije omiljenu tezu da su »estetika, moral i sve ono što je stvaralački dio kao i pozitivne znanosti« više nego plod inteligencije i indus-

¹³ SF, 399, HF, 14.

trije plod urođenih vrlina ljudske duše (SI, 23). Četiri vrline sv. Augustina (ib., 32) izraz su skrovite sveze između religioznog osjećaja i vrlina čovjeka. Iz tih vrlina proizlaze i sve ostale, tipične za javni i privatni život, kao npr. strpljivost u podnošenju i hrabrost u podržavanju koje su velike i prave vrline (ib., 33). U 1910. g. Politeo opet spominje vrline, najprije ideal vrline u kojem su zameci vrlina (CCM, 44, 40), zatim općepoznate vrline naziva »starodrevne (antiche) (ib., 50).

Odmah nakon spomenutog uočavamo da i dalje Politeo jako nastoji da precizira značenje **ljudskih sposobnosti**. U jesen 1893. g. napominje da prije govora o sposobnostima koje dolaze do izražaja u umjetničkom i znanstvenom procesu treba obraditi sustavnije onu starodrevnu podjelu sposobnosti na pamćenje, maštu i um što uključuje obradu nastanka i povijesti (R, 21). Pri kraju te godine Politeo misli da se zapravo ne treba tražiti nastanak ljudskih sposobnosti, ali da svakako treba imati na umu razlikovanje osnove naših sposobnosti – pamćenje, mašta, um razlikuju se od umjetničkih i znanstvenih procesa kao sposobnosti višeg stupnja (R, 22). U 1894. g. kompletirajući svoje drugo predavanje koje ima naslov Sposobnost duha Politeo opisuje te sposobnosti u tri tradicionalno razgranate grupe: osjetilnost, inteligencija i volja (RR, cijelo to predavanje, bez oznake stranica). U bilježnici od 1898. g. naglašava da činjenicu bitka duše čini sposobnost stvaralaštva i uživanja u ljepoti (NU, 5). U trećem predavanju bilježnice s naslovom Sposobnost duha (1899) kaže da ne treba vjerovati kako percepcije koje se odvijaju preko naših osjeta, iako su neophodan materijal za naše pojmove, sačinjavaju tu sposobnost bez koje ne bi bilo ni percepcija. On dalje nastavlja da je prva činjenica koja nas pogađa u studiju sposobnosti stalnost tragova koje u nama ostavlja percepcija. Zatim tvrdi da bi se duša, ukoliko ne bi imala sposobnost da očuva te tragove, mogla prisposodobiti s pukim ogledalom u kojem bi se odražavale slike. Potom posebno spominje sposobnost sjećanja, ali tvrdi da to nije neka općenita sposobnost, nego posebna. Naime, pjesnik i matematičar nemaju istu vrstu sposobnosti sjećanja, nemaju ni slikar ni skladatelj te geograf ili kemičar. Zapravo se radi o uvježbavanju sposobnosti kao **sklonosti** (la disposizione) (RR, drugo predavanje). O sklonostima piše i 1903. g. (SI, 24) te 1904. g. pitajući se jesu li osjetilnost i inteligencija dvije sposobnosti strane jedna drugoj, o čemu se mnogo pisalo, a i on sam ranije, međutim nije se dovoljno razmišljalo o njihovoj analogiji, što namjerava učiniti (CZS, 26–27). Zatim piše o sklonostima kao o onima koje je teško ne prepoznati u nama (ib., 41), premda im je teže priznati onu fizionomiju koja se tako lako priznaje strastima (l'affetto), zajedničkim nama i životinjama (ib., 89). G. 1903. opet navodi da je koristio najstariju podjelu sposobnosti, premda je među filozofima velika razlika (SI, 2). Spominjući te iste godine stupnjeve naših sposobnosti Politeo razlikuje našu unutrašnju osjetljivost, posebno za znanstvena otkrića i

umjetničko nadahnuće (KN, 4). Godinu dana kasnije upozorava na to da se ponašanje naših sposobnosti ne može shvatiti kao neki mehanizam, na što je on, kako kaže, uvijek upozoravao (CZS, 55). Ljeti 1905. g. piše kako se ne može točno precizirati u čemu se sastoje naše sklonosti, iako se čini kao da je o tome sve rečeno, a zapravo se ranije poznata podjela na osjećanje, mišljenje i htijenje svela samo na prve dvije (ib., 65). On sklonosti jasno i opet smatra našim sposobnostima (ib., 65), a ističe i to da će se još dugo, zapravo stoljećima, raspravljati o našim sposobnostima (ib., 63). Zatim spominje sposobnost jezika kao tipično sredstvo razvitka čovjeka (ib., 77). Sposobnost inteligencije, tj. logičku sposobnost, iako se čini projekcijom izvanjskih tijela, tumači kao refleks akcije unutrašnjih osjeta (ib., 93). U jesen te iste godine opet spominje kako je teško odrediti fizionomiju naših sklonosti za razliku od životinjskih prohtjeva (*l'appetito*), ali ih onda poistovjećuje s nagnućima, glasovima i zamecima (ib., 89). Zatim ustanovljuje da ne možemo govoriti o jednoj sposobnosti, jer inteligencija nije pronašla neko nervno središte na osnovi kojega bi se mogle procijeniti stvari (SI, 25). U 1910. g. ističe kao najveću osobitost, sasvim različitu od svega u prirodi, psihičke sklonosti koje se razlikuju i od logičkih sposobnosti čovjeka (CCM, 92). Godinu dana kasnije sposobnost svijlu ljudskih nagona smatra onom koja određuje uzdizanje ili pad pojedinca, kao i nacija (ib., 125).

Pišući o sklonostima ustanovili smo da Politeo usporedno spominje i **nagnuća** (*l'inclinazioni*), a ova pak smatra i **klicama** (*il germe*).

U 1905. g. piše da koristi poglede što ih je iznio u svojoj neobjavljenoj knjizi, a koji se odnose na **nagnuća**. U ljudskoj osjetilnosti treba razlikovati od ostalih ljudskih osjećaja nagnuća kojima se čovjek ne razlikuje bitno od životinje u smislu golih prohtjeva koji su u životinja težnja za održanjem vrste, a u čovjeka poprimaju svojstveniji značaj – egoističkog održanja (ib., 87).

Politeo je često spominjao težišnicu svoje teorije **nagone, egoizam i ljubav prema sebi**.

U 1892. g. upozorava na to da postoji sličnost između životinjinog zadovoljstva vlastitom snagom i ljudske ljubavi prema sebi (CZ, 5). U ovom razdoblju Politeo je dosta često posvećivao pozornost sličnosti i razlici između čovjeka i životinje (SF, 346).¹⁴ Godine 1894. on piše o malim egoističnim svjetovima skrovitog čovjeka »koji je pred svojom savješću daleko manje sjajan od čovjeka koji piše i govori raskriljujući se u dodiru s bližnjima« (NU, 2). Pišući godinu dana kasnije o tome kako je ljudski stroj jako složen kaže da to pokazuje nagon za održanje, podređen poticatelju zadovoljstva. Upućujući u svezi

¹⁴ Jako mnogo piše o sličnosti, ali i razlici između životinje i čovjeka (NU, 6, 9, CZS, 10, 19, 21, 25, 43, 77, 87, 89, CCM, 4, 34, 42, 84–85, 132).

s time na svoj II. svezak navodi ulogu alkoholizma, narkotizma, neumjerenosti i nesređenosti. Nasljedstvo u tom pogledu manje utječe, ono utječe na tijelo, a manje na obdarenost duše i u smislu opširnijeg tumačenja upućuje na svoj V. svezak. Međutim, čovjekovo biće još se više usložnjuje preko onoga što mu daje pravu osobnost, a to je **ljubav prema sebi**. U nekih ljudi osobnost se u potpunosti na nju svodi, i to se očituje u ponosu (ib., 1). Temelj naše prirode, temelj na kojem naša volja djeluje jesu ponos i ljubav prema sebi (ib., 12). »*Egoizam ponosa* je element oko kojeg se kristalizira najveći dio svih drugih osjećaja«. Lukavstva i sumničenja su okružja da bi vlastiti ponos vrijedio bez uvrede za druge (ib., 14). Zbog njega se zato stalno nose maske, podvaljuje se i obmanjuje (ib., 2). U 1898. g. Politeo se pita bi li pobunjenički nagon ljudske prirode digao glavu, kao npr. kada se koristila vjera za oholost i prijevaru, da su ljudi uvijek bili onakovi kakvi su trebali biti. Težnja za neovisnošću pod utjecajem ljubavi prema sebi isključivo usmjerenoj vlastitom zadovoljstvu i koristi prelazi u okrutnost (ib., 41). Zbog toga se može reći da je osjećaj ljubavi prema sebi kao sjena nad nama, težnja koja nas vuče dolje, kao i drugi nagoni (ib., 46). O tiraniji kaže da je ugodnost, zadovoljstvo nagona vladanja nad drugima zloupotrebljavajući vlastitu nadmoć, vlastito zadovoljstvo nad drugima (ib., 58). O tome istome nastavlja pisati i godinu dana kasnije iznoseći kako malo njih poriče da zlo u svijetu proizlazi iz našeg nezasnog egoizma osjeta, ambicija i oholosti, tj. *ljubavi prema sebi koju ima samo čovjek*, jer životinja podčinjava poticaj zadovoljstva nagonu za održanje, dok čovjek počesto naginje tome da čini obratno (ib., 2). U 1905. g. klicu nagona u čovjeka proglašava nečim što čovjeka čini posebnom životinjom (CZS, 78), koja se egoistički bori za održanje, ali to ne isključuje i druge osjećaje (ib., 87). Ljubav prema sebi mijenjala se kroz stoljeća (ib., 101), ali su društvene ustanove više zadržale biljeg egoističkih interesa nego zajedničkih (ib., 107). Ljudski egoizam, kaže Politeo, često pobjeđuje »svijetle zrake koje vode dobru« (ib., 117). Sila zapravo upravlja svijetom, a ona je egoistična isto kao što je pojedinac egoističan pa istinito i lažno ovise o *korisnome*. To može biti legitiman egoizam koliko god se hoće, ali u njemu su korijeni pesimizma koji je najčešće u suprotnosti s »većim brojem religija« (ib., 137). Nagon života pokreće čovjeka dalje, no Politeo upozorava da ga si mi nismo dali sami (ib., 113). U knjižici koju je objavio Paolo Zaroni-Politeo nailazimo na ponavljanje misli da se čovjek rađa s nagonom očuvanja, tj. egoizmom (SI, 18). Nadalje tu navodi iste te 1905. g. da je taj nagon posvuda, no u čovjeka on poprima obilježje mržnje ako netko napadne njegov »bitak i dobrobit«. Egoizam pojmovno tu Politeo sažimlje u krilaticu: »Ono što nije za mene jest protiv mene« (ib., 19). Godinu dana kasnije u pismu negdašnjem učeniku advokatu E. Ciminu Politeo spominje unutrašnje glasove koji dopiru sve do egoizma (SF, 346). U 1910. g. on ne piše o **nagonima čovječanstva** na negativan način misleći na

najbolje nagone čovječanstva u smislu osjeta (CCM, 25). On koristi i egoizam profita (ib., 7), a primitivne nagone predstavlja i kao one koji se nastoje prikazati da pripadaju čovječanstvu (ib., 50) upravo zato što je egoizam najpostojaniji osjećaj (ib., 53). Zato se treba »razgoliti od našeg egoizma« (ib., 67), odnosno treba se suprotstaviti onoj »egoističkoj osjetilnosti koja nam govori samo o interesima i zadovoljstvima« (ib., 117). 1911. piše da zapravo treba sposobnost sviju **ljudskih nagona** koji određuju uzdizanje ili pad pojedinca ili nacije preko svojeg sjedišta – svijesti koja je sposobnost pa tako i nagona klica (ib., 119).

Intenzivnije je stao spominjati pojam *klice* od 1903. g., a sve češće od 1905. g. On 1903. g. naglašava kako dva najznačajnija sredstva za razvoj čovjeka u smislu razlikovanja od golog životinjskog nagona za održanje, jezik i ruka, ipak ne bi izvršili svoju funkciju da druge klice u njegovu psihičkom organizmu nisu našle u glasu i ruci podobno sredstvo za njihov razvoj. Te klice bile su od početka u čovjeku. To se tvrdi u svim »velikim matricama *religioznog osjećanja*«. Zato i same unutrašnje osjete radije naziva klicama (SI, 20–21). Treba nastojati da se te klice što bolje izraze, pa će se unutrašnji osjeti »bolje razviti od umovanja i dokazivanja, od društva i ljudskog uma« (ib., 22). Spomenuli smo već u svezi s nagonom da je klica nagona u čovjeka posebna (CZS, 77) te da svakako klice sposobnosti jezika i upotrebe ruke ne bi imale tako ključnu ulogu da nije bilo i klica svih ostalih raznolikih sposobnosti. Svi osjećaji niču iz klica (ib., 79). Klica je najsloženija kao početna sila sviju sila koje se u organizmu razvijaju, ali ako je ona nužna za život sviju, onda je i »najjednostavnija stvar«, pa je moraju osjećati svi ljudi (ib., 114). On se ne slaže s Ribotom u mišljenju da su klice urođene čovjeku te započinje tvrditi kako ih postavlja *Bog* (ib., 123, 125). Spominje u tom smislu klice i godinu dana kasnije (ib., 136) te 1910. g. (CCM, 3). On smatra da se tek nakon njegovih bilješki u bilježnicama pisalo o klicama i on im pripisuje, za razliku od drugih, daleko veći utjecaj nego sredini. Pripisuje im razloge individualne **energije** koja se iskazuje u onome što se posebnije naziva *volja u kojoj se zapravo nalazi sav čovjek* (ib. 14, 23, 15). Klice su razlozi svakog napretka (ib., 18), pa i vrlina (ib., 40). Ne stvara ih inteligencija niti okolina – dapače, akcije koje iz njih proizlaze djeluju na okolinu, a inteligencija ih može razvijati (ib., 18–19, 66). U 1911. g. klice jako povezuje uz **svijest** (ib., 125), o čemu će još biti riječi, no svakako ih najviše povezuje s **unutrašnjim osjetima**. **Zapravo ih s njima poistovjećuje.**

Općenito o **osjetilnosti** nije toliko pisao kao u prethodnim razdobljima. 1894. u predavanjima *Sposobnost duha* samo je spominje u pripremi za prvo predavanje (RR).

O **osjetima** također nije puno pisao, ali za razliku od prethodnih razdoblja ima nekih sasvim detaljnih i modernih zapažanja. Svoje treće predavanje

iz malo prije spomenutog ciklusa predavanja sasvim je posvetio osjetima. 1896. g. najprije piše o osjetima općenito. Onaj dio tijela, kaže Politeo, koji služi tome da osjećamo, to su organi ili senzorni aparati. Postoje vanjski organi koji primaju vanjske izazove, a to su oko, uho, okusne i mirisne papile. Zatim piše o osjetnim nervima: akustički nerv, nervi ukusa, mirisa, dodira i »organskog života« koji imaju podrijetlo u mozgu i kojima se dovode izazovi. Sam proces osjetnosti odvija se na tri razine: kroz fizičku, fiziološku i psihičku razinu. Komentirajući odnos tih razina Politeo piše kako je očito da druga razina ima podrijetlo u prvoj, a treća u drugoj. Jedna se razina preobraća u drugu. Zatim dosta opširno opisuje kako se takav osjetni proces odvija za vidni organ te time jasno opisuje odnose tih triju razina. Ono što je posebno zanimljivo za opis oka jest njegovo isticanje važnosti vidnog procesa za utjecaj na inteligenciju, tretiranje oka kao organa inteligencije mnogo podsjeća na moderni pristup u filozofiji psihologije, npr. Gibbsona.¹⁵ On opisuje i ulogu drugih osjeta u snalaženju i ističe da se očima ne mogu vidjeti ni sile prirode ni zakoni, ali ih raspoznamo pomoću onih pojava koje se najvećim dijelom percipiraju vidom. Politeo naglašava, ukoliko bi se htjelo razabrati koliki se dio inteligencije i kakvo se bogatstvo pojmova zadobiva pomoću vida, dovoljno je da se imaju u vidu riječi pomoću kojih se uspostavlja jezik i brzo će se zamijetiti da je najveći dio riječi definiran pomoću pojava koje najprije pogađaju osjet vida. Zatim je obrađivao sve osjete po redoslijedu važnosti, tako da je u šestom predavanju obradio zadnji osjet, osjet dodira. Politeo ističe da njegova ranija podjela na niže i više osjete odolijeva i kritici tadašnjih dana. Osim toga, on misli da se među osjetima razabire činjenica koju on zove po uzoru na ekonomiju – raspodjela rada i to onda opisuje (RR, sedmo predavanje).

Politeo se još podrobnije bavi unutrašnjim osjetima jer ih je on uvijek smatrao ključnima za razumijevanje čovjekove prirode. 1903. g. bilježi kako mi zapravo sve stvari gledamo izvana, a ne možemo vidjeti unutra, a zapravo je sve oko nas predstavljeno onim izvana i onim što je unutra i što smo mi sami. Mi poznajemo fizionomiju ljudi mnogo bolje nego njihove duše: znamo anatomiju i fiziologiju barem do izvjesne točke i pravimo portret svega što vidimo, ali tko od nas može reći da isto tako poznaje ono što se u nama kreće (CZS, 1–2). Iduće godine piše da se ne može zamisliti načelo uzročnosti, kao ni ono proturječnosti, a da zadnja pojava nije izvedena iz unutrašnjeg i vanjskog iskustva (ib., 54). 1905. g. piše da su se razvili osjeti i to kao **vanjski osjeti** (ib., 75). Unutrašnji osjeti refleksija su na vanjske osjete (ib., 939), a unutrašnji su osjeti razvili veliku međusobnu solidarnost. Iz njih se razvijaju temperamenti i karakteri, kako pojedinaca tako i nacija (ib., 75). Onda opet

¹⁵ Vidjeti ekološku optiku Jamesa J. Gibbsona u J. J. Gibbson, *The Senses Considered as Perceptual Systems*, Houghton Mifflin Comp., Boston etc., 1966, str. 154–224.

kaže da su unutrašnji osjeti zameci koji se razvijaju (ib., 81). Unutrašnji osjeti, ako imaju neku osebinu, što ih čini sličnima izvanjskim osjetima, imaju i sasvim drugačija obilježja koja ih čine takvima da se pojavljuju sasvim drugačijima. Ljudi se mijenjaju iz razdoblja u razdoblje, čovjek se od čovjeka razlikuje, u istog čovjeka nastaju promjene iz mladosti u starost, iz godine u godinu, iz sata u sat (ib., 91, SI, 23). Čovječanstvo je uvijek posjedovalo unutrašnje osjete, a u stvari mijenjali su se njihovi predmeti – dakle, mijenjali su se modusi prema ukusu raznih razdoblja (SI, 28). Politeo napominje da prepisuje u bilježnicu svoje bilješke koje je napravio u džepnom notesu – radi se o unutrašnjim osjetima, odnosno »još bolje«, o unutrašnjim procesima koji simuliraju prividno nešto što sličí izvanjskim osjetima. Nadodaje da kakav god se imao sud o tim izvanjskim osjetima, on ih ne razumije drugačije nego kao svojstveniju sliku. Unutrašnji osjeti refleksija su na izvanjske osjete (CZS, 93). Funkcije vanjskih osjeta puno su jasnije od onoga što nazivamo funkcijama unutrašnjih osjeta koje nemaju određene mjere, nemaju u refleksiji ono projiciranje sjene koje prati izvanjske osjete. Svaki od izvanjskih osjeta ima vlastito polje i, za razliku od unutrašnjih osjeta, vrlo malu solidarnost s drugim izvanjskim osjetima. Za unutrašnje osjete osebujno je da imaju svoje polje i međusobna njihova solidarnost mnogo je veći temelj nego što ga imaju izvanjski osjeti (ib., 97). Ako se postigne sklad unutrašnjih osjeta, onda su oni organi nekih težnji (ib. 100), oni su žive snage duše (ib., 98), nagon života (ib., 111), **žive sile, energija volje, nervna središta, klice svijesti, snaga volje i osjećaj individualne energije**. Javljaju se kao glasovi.

Nagon za život, kaže 1905. g., nalazi odgovor u trima teološkim vrlinama, tj. trima **živim silama** (ib., 111). To su nada, ljubav i vjera (ib., 115, SI, 30). Te žive sile potiču čovjeka da živi (CZS, 111).

Na poziv savjesti istupamo **energijom volje** (CCM, 16–17). Politeo je smatra **moralnom energijom** (ib., 95, 97) pa je otuda razumljiva povezanost s trima teološkim vrlinama, no o tome još kasnije. 1910. g. povezuje kliconoške nagone u tom smislu s idejom kao »klicom sviju nas« (ib., 125).

U 1905. g. Politeo piše da su unutrašnje osjete psiholozi i fiziolozi zvali **nervna središta**. On navodi da su iznosili njihovu solidarnost, isto kao on sam, ali da je on radije upotrebljavao svoj termin te da u svezi sa svim tim može uzeti odlomak iz svojih predavanja (misli na *Genesi*) koja još uvijek sasvim dobro ilustriraju odnos vanjsko-unutrašnje (CZS, 77). O nervnim središtima istu misao ponavlja u drugoj bilježnici, iste godine (SI, 20).

Dosta se bavi silama koje djeluju **nesvjesno** na naš duh u sferi osjećaja, o tome piše 1893. g. (R, 9). Intelektualne refleksije zapravo su puki rad refleksije na učincima koje unutrašnji osjeti projiciraju u našu svijest (ib., 13). Sljedeće godine piše da je **svijest** za sebe ravna svim našim potrebama i ambicijama

jama (RR, prije sedmog predavanja). Politeo kaže, dosta indignirano, 1905. g. da su ti unutrašnji osjeti zapravo »nesvjesno« o kojem se toliko u zadnje vrijeme govorilo (CZS, 96). Čovjek nastoji upravljati nesvjesnim procesima (ib., 67), a do svijesti oni dolaze preko osjećaja (ib., 77). *Inteligencija* tumači unutrašnje osjete koji dopiru do svijesti, inteligencija tumači, ali ona ne može pretendirati na to da može spoznati što su oni sami po sebi (ib., 83). U toj bilježnici Politeo još spominje svijest (ib., 105, 106, 115). Komentirajući III. poglavlje Ribotove knjige *Nesvjesni čimbenici* (1905) on kaže da ono služi u potpunosti kao potvrda njegove teze (ib., 110). Zatim piše da je čovjek osjetio Božanstvo i prije svijesti (SI, 37). Svijest je naša mala domena u kojoj će se naše biće preoblikovati (ib., 38). 1910. g. raspravljajući o njemu omiljenoj temi – čovjek i životinja, razlike i sličnosti – Politeo ističe da se uz neke druge odlike čovjek razlikuje od životinje po svijesti o istini (CCM, 3). U temelju je svijesti daleko više nego u programiranoj inteligenciji, kaže Politeo, u njemu su položene klice svakog napretka, naročito moralnoga (ib., 12) i te činjenice svijesti daleko su važnije od rada inteligencije (ib., 14). U riječima 'energija volje' obuhvaćena je svijest i njezin glas (glas svijesti ili savjesti, jer u talijanskom je jedna riječ – *la coscienza*) pozivni je glas protiv njoj često suprotstavljene inteligencije (ib., 15–16). Prvog rujna te godine ističe da je već nekoliko dana obrađivao problem svijesti i sada želi dati sažetak svemu: svijest će se predstaviti sudu inteligencije, a inteligencija sudu svijesti, tj. pred razlozima spoznaje stajat će razlozi bitka i obratno (ib., 28). Iako izravnije od svijesti potječe ljudskiji odnos nego od rada inteligencije, njoj ne moraju biti strani glasovi savjesti (ib., 40). Onda iznosi jedan praktični problem: za pojedinačnu svijest slavna formula francuske revolucije, koliko slavna toliko u praksi neuspješna – jednakost, sloboda, bratstvo – postaje suvišnom (ib., 43). Ponovno ističe izvorniju ulogu svijesti u odnosu na inteligenciju – mišljenje ovisi o osjećanju, ono njime upravlja ili, da se bolje kaže, »um nije drugo do osjećanje onoga što se živi, osjeća se u svijesti, posebnije u moralnoj svijesti (SF, 346). 1911. g. u proljeće tvrdi da bi sve to što je nabacio o svijesti trebalo potkrijepiti »debelim dokazima« (CCM, 123). Onda kaže da je svijest sposobnost, klica u nagonu individue, vrste (ib., 125). Svijest je, osim toga, ona koja nas stavlja u najizravniju komunikaciju s Bogom (ib., 121). Također spominje nesvjesno i podsvjesno, ali za razliku od ranijih razdoblja samo ističe neadekvatnost današnjih rasprava (ib., 107). Zatim dodaje, ako je istinito što je sve izložio u svezi sa sviješću i inteligencijom, a što se nada da može dokazati, onda bi trebalo slijediti razlikovanje onoga što sugerira svijest i onoga što može biti djelo isključivo inteligencije (ib., 128). Ljudska svijest može sličiti polju punom klica ili samo jednoj klici s raznim »licima«. No, ne izrastu sve klice ili ne rastu dobro, neke odolijevaju, no usporedba važi samo do izvjesne točke. »Neke grane biljke uspijevaju napredovati, a druge nestaju. I tu se iskazuje ve-

liki misterij svijesti u nadahnuću ili činu energije ljudske volje«. Onda dodaje važno pitanje: postojimo li na temelju klica svijesti ili od izvanjskih razloga i odgovara – ako životinje imaju svoj razlog postojanja, a imaju ga u nagonima, zašto ne bi i ljudi imali u svojoj sposobnosti – u svijesti, sjedištu klica? (ib., 132)

Te klice, tipično ljudske, ti **glasovi** u ljudskoj svijesti prevode se u osjećaje (CZS, 89). O glasu savjesti bit će riječi i kasnije.

Kako su **osjećaji** u funkciji unutrašnjih osjeta (SI, 28), Politeo je o njima često pisao kao, uostalom, i u ranijim razdobljima. 1893. g. on piše o osjećajima da su naše »mutne unutrašnje činjenice« i ako se čini da se može pretpostaviti »rad intelektualne refleksije na našim unutrašnjim osjećajima, on je zapravo puki rad refleksije na učincima koje unutrašnji osjećaji proizvode ili projektiraju na našu svijest« (R, 13). Te iste godine Politeo spominje *ugodu i bol*, osjećaje koji okružuju misli i s njima se isprepleću (ib., 21). U 1894. g. izražava zadovoljstvo što Spencer priznaje da se bez osjećaja ne može ništa učiniti (NU, 10). On spominje tom prilikom neke značajne osjećaje, kao što su poštovanje (ib., 2), osjećaj za dobro i zlo i sl. (ib., 1), o čemu će biti riječi kasnije. Na isti način dosta piše o tim osjećajima iste godine u predavanjima (RR). Stalo mu je najviše do *zakonskih osjećaja ljudske prirode* (NU, 23). 1896. g. opet piše u svojim predavanjima o osjećajima koji su značajni za sljedeću temu (RR, prvo predavanje). U 1898. g. napominje kako je važno što dolazi do sjedinjenja naše spoznaje s našim osjećajima, tj. našim bitkom (NU, 56). Politeo ponavlja da su naši osjećaji bitak naše duše i da se pojavljuju očitije od onoga što pripada spoznaji, pa je očigledno da se »stvari ne mogu razmatrati same po sebi, nezavisno od naših strasti, osjećaja« (ib., 41). 1902. g. baveći se problemom relativnosti napominje da naši osjećaji nisu takvi (CZS, 10). Dvije godine kasnije u istoj bilježnici izražava neslaganje s Bainom da se isti kriterij relativnosti može primijeniti i na naše osjećaje, kao što su zadovoljstvo i bol. Opet naglašava da se misao ne može zamisliti bez pratnje osjećaja, ali se zato mogu dobro zamisliti osjećaji bez misli (ib., 16). Čovjek koji živi i diše kreće se pod utjecajem osjećaja, to je stanje duše koje nas ne napušta – radost i žalost stalna su pratnja naših misli (ib., 51–53). Ponovno ističe važnost složenih osjećaja, kao što su ljubav, nada itd. (ib., 111). Zatim, kao i ranije, spominje ljubav prema roditeljima i djeci (ib., 113). Iduće godine kaže da je Ribot pišući o silama nužnosti unutrašnje osjetilnosti (strah, bijes i dr.) zaboravio na vjerovanje u ljubav svojih roditelja što zapravo omogućuje život djeteta (ib., 114), te je na kraju nazvao vjeru, nadu i ljubav *živim silama osjećaja*. Zatim prigovara stoicima, a naročito epikurejcima, što su starodrevne četiri vrline (promišljenost, pravednost, snagu i umjerenost), za razliku od Platona, odijelili od religioznog osjećaja (ib., 115). Krajem 1910. i početkom 1911. dosta se kritički izražava o našim temeljnim osjećajima – osjećajima zadovoljstva (CCM, 115–117).

Svezu osjećaja s moralnom problematikom najuže pokazuje povezivanje osjećaja i volje. U jesen 1905. g. kaže da je volja organ osjećaja (CZS, 76). 1910. g. piše da je volja sve u našim osjećajima, ona je zadnji termin u svim našim osjećajima, pa je predmet o volji najviši i najvažniji za ključne osjećaje u moralnom ponašanju (CCM, 9). Zato ističe *energiju volje* (ib., 13, 15) te u njoj vidi našu odgovornost i sve u osjećaju dobra i zla (ib., 9).

Značajno mjesto u svojem opisu unutrašnjeg života čovjeka Politeo je, unatoč kritikama, posvetio **inteligenciji**. Ljeti 1904. g., pišući o tome da bitku ne pripada relativnost, ističe da je prema njemu takav odnos preko inteligencije (CZS, 22). Najviše se govorilo o razlici između inteligencije i osjetilnosti, no za njega je bitnije ustanoviti ono što je slično (ib., 23–25). Naime, nijedna naša sposobnost nije strana jednoj drugoj, pa tako to ne može biti svojstveno ni inteligenciji i unutrašnjim osjetima. Najprije im nalazi kao zajedničku osebina samoniklost koja kao osebina inteligencije dolazi do izražaja u refleksiji koja ima značajnu ulogu u umjetničkom nadahnuću, u znanstvenim otkrićima i u činjenicama života (ib., 27). Ljeti 1905. g. Politeo piše da je inteligencija »dobar sluga bez kojega čovjek ne može napraviti nijedan korak u životu, ali je najgori gospodar ako je se smatra tvorcem načela i ideja koje moraju vladati« (ib., 57). Ideje proturječnosti i činjenica dokazivanja »točke su orijentacije koje se bitno tiču inteligencije i vanjskih osjeta«. Ideje vremena i prostora »uvozne su« (ib., 61). Inteligencija je tako reći »nezavisna od osjeta« i sigurno se primjenjuje na svaku stvar (ib., 63). No, razvoj društva manje potječe od napretka funkcija koje se združuju s inteligencijom te, kao što smo već rekli, inteligencija može tumačiti naš unutrašnji život, ali ne može doprijeti do spoznaje kakav je on sam po sebi (ib., 83). Inteligencija ne može ni na koji način shvatiti tu »beskonačnu energiju« koju sadrži naš psihički život, ali nam je moguće da na svakom drugom polju nađemo razloge stvari u »odnosu na našu inteligenciju« (ib., 85). Pitajući se je li inteligencija um kaže: budući da ideje nisu urođene, one se zadobivaju snagom te iste inteligencije (ib., 88). U većini slučajeva Politeo puno kritizira Ribotovo tumačenje značajne uloge inteligencije, pa se npr. ne slaže s Ribotom da je uloga inteligencije velika u pradi osjećaja u moralne i društvene manifestacije, jer smatra da bismo morali saznati preko kojih je procesa inteligencije čovjek dospio prepoznati navedene vrijednosti, a inteligencija još nije pronašla odgovarajuće središte za to (ib., 91). Inteligencija je kao sposobnost bitno logička sposobnost (ib., 93), a spomenuli smo već u kakvu je odnosu prema unutrašnjim osjetima. Spominje posebnu inteligenciju koju bi, možda, moderni eksperimentalni psiholozi mogli ustanoviti u svezi s obuzetošću pojedinačne ljudske duše osjećajima lijepoga, uzvišenoga i osjećaja žrtve, iako misli da je takva inteligencija neodređena i neodredljiva, a jedino pjesnici o tome nude beskonačni niz primjera (ib., 99). Inteligencija je dospjela naznačiti neke zakone o samom nagonu života (ib., 111), premda ne i razloge življenja (ib., 113). Spominjali smo već u

prethodnim temama, a i u sljedećoj ćemo navesti kako on misli da inteligencija ne može doprijeti do skrovitosti unutrašnjih osjeta – naime načela inteligencije su očita, ali nisu i moralna te estetička načela (ib., 118). Naročito mu se takvim iskazuje pronicanje problema božanstva (ib., 119).

Unutrašnji odgoj Politeo spominje 1905. g. kada ističe da ono što je naveo u svezi sa živim snagama duše posebno pokazuje važnost odgoja, unutrašnjeg odgoja »koji bi u skladu umjetničkih, filozofskih i moralnih oblika, od jednog do drugog razdoblja, prirodno donio misao prepoznavanja dobra i zla jednog razdoblja, lijepo i ružno zbog svih političkih, društvenih i ekonomskih posljedica...« (ib., 98). U jesen 1910. g. u tom smislu Politeo piše da je odgoj važniji za obitelj, za pojedinca, nego za odgoj građanina (CCM, 68). A to se dobro slaže s njegovim ranijim programom odgoja.

Etički problemi

Politeo se gotovo u istoj mjeri kao ranije osvrće na moralne odlike: **dužnost, odgovornost, dostojanstvo, uvažavanje, milosrđe – suosjećanje – samilost**, a poklanja i izvjesnu pažnju terminima **etičkog utilitarizma**, kao što su **vlastito zadovoljstvo** i **korist**. Posebno mjesto ima problematika **moralnih osjećaja**, a najviše **dobro** i **zlo**. On pokušava ponekad opisati moralni život i svijet¹⁶, spominje moralnu istinu 1895. g. (D, 3), moralni smisao 1905. g. (CZS, 127), moralno držanje (ib., 119), 1910. g. moralnu energiju i napredak (CCM, 97, 12). Ovdje je pravo mjesto za dublji osvrt na ulogu **moralnog glasa**, tj. **savjesti (svijesti)**, a više nego prije zanimaju ga moralna pravilnost, zakonitost, moralni odgoj i moralna znanost.

Obilježje moralnog ponašanja daje postupanje po osjećaju **dužnosti** koju samo spominje 1893. g. (MS₂, 22. rujan). U 1910. g. ponavlja što je već ranije tvrdio da je uvažavanje kasniji termin koji je »dao racionalniji pojam dužnosti« (CCM, 40).

Osjećaju **odgovornosti** posvećuje nešto više prostora. Početkom 1890. g. piše kako treba tražiti svim sredstvima buđenje kako pojedinačne tako i društvene odgovornosti, premda se svaka društvena odgovornost stavlja na čelo pojedinačne odgovornosti (D, 100). Zatim tvrdi da se u talijanskoj povijesti izgleda kroz mnoga stoljeća trudilo skinuti svaku odgovornost s pojedinca (ib., 101). Pišući 1894. g. o kolektivnoj ili socijalističkoj »indiskretnosti« kaže da se onaj koji govori ne isključuje od odgovornosti (NU, 3). Na moralnom polju, koje je kamen temeljac za svaku našu akciju, Politeo tvrdi 1898. g. da je

¹⁶ O moralnom životu u CCM, 105, a o moralnom svijetu piše 1906. g. Ciminu napominjući da je moralna sigurnost »prvi i bitni razlog našeg moralnog svijeta« (SF, 366, 372).

čovjek odgovoran (ib., 25). 1910. g. iznosi da je odgovornost sva u volji, kao što smo već spomenuli (CCM, 9).

Dostojanstvo spominje tek 1910. g. kada razglaba pitanje solidarnosti u ljudskom životu smatrajući da se ona ne može ustanoviti pomoću razloga koji prate pojedinačna ponašanja u smislu moralnog dostojanstva i nedostojanstva (CCM, 26).

Politeo opet spominje najprije 1893. g. **uvažavanje** (il *rispetto*) (R, 14). Početkom 1895. g. ustanovljuje da već od renesanse uvažavanje slabi, jer su ga ranije kao veliki pokret nosili vjerovanja i običaji (D, 6). Iste godine iznosi da ljudi osjećaju uvažavanje pred nečijim velikim ponosom (NU, 2). 1904. g. kaže za uvažavanje da je apstraktna ideja, ali to je kategorija naših osjećaja (SA, 15). U pismu Ciminu 1906. g. Politeo uvažavanje predstavlja kao najdublji osjećaj koji se rasprostranjuje od »fizičkog stida« sve više i više do divljenja i obožavanja *Božanstva*. To je najviši stupanj tog osjećaja koji se predstavlja kao *vladajući zakon* (SF, 349), a jedino se na nj može ukazati primjerima (ib., 350). Dodaje kako nije moguće da su ljudi izmislili taj osjećaj, a da nisu osjetili kako u svijetu doista postoji nešto što je dostojno uvažavanja, odnosno da su ga, možda, izmislili zbog svoje koristi, hira ili slijepog poriva. Istina da su uvažavali i stvari koje toga nisu dostojne, ali to je, možda, bilo priviđenje nečega, nepoznatog Boga kojega su jedva razabirali, kao suviše nadmoćnog niskoj razini njihove moralne prakse (ib., 356–357). Pita se Politeo, osim uvažavanja za koje se pretpostavlja da se ima pred autoritetom zakona, na što bi se svelo društvo bez stida, bez uvažavanja istine, uvažavanja nevinosti, djetinjstva, starosti, grobova; bez uvažavanja kulta pravednosti, dužnosti, porodice i domovine itd. (ib., 357). Za jedan narod sudbonosan bi bio gubitak uvažavanja (ib., 358). Učenje da se živi bez starog vjerovanja (pozitivizam) žrtvovalo je savjest »ukusu«, uvažavanje divljenju (ib., 359). Ipak on smatra da nije rekao ništa novo svojim hvalospjevom razloga koji čine »uvažavanje temeljnim osjećajem«, te drži da je dužnosti zapravo prethodilo uvažavanje (360–361). Stoicizam, kaže on, smatra da je pokretač ljudskih akcija samo ono što se uvažava, a epikurejstvo ono što pruža zadovoljstvo (ib., 362–363). Kršćanstvo je naslijedilo stoicizam, iako im je teorijski dio različit, a materijalisti, panteisti, pozitivisti, pa i utilitaristi danas zastupaju samo jedno načelo – neovisnost čovjeka od svake stvari koja nema podrijetlo u njegovoj inteligenciji i silama prirode (ib., 364). Otuda vuče podrijetlo dilema: *ili s Bogom ili bez Boga i protiv njega*. Čovjeku nisu dovoljne njegove vlastite sile, treba mu religiozna vjera, divljenje Božanstvu, u njegovoj savršenosti pothranjuje se uvažavanje na koje treba, zapravo, gledati kao na božanski djelić u nama (ib., 365). Svaki naš drugi osjećaj bez tog osjećaja iluzoran je i prevaren. Čovjek koji taj osjećaj okuša u mladosti neće ga u potpunosti napustiti makar

postao i nereligiozan (ib., 367, HF, 297–298). Uz taj osjećaj duboko je vezan i drugi kršćanski osjećaj – milosrđe i suosjećanje. 1910. kaže da nema riječi kao što je uvažavanje. Ono proizlazi iz stida koji je u osnovi sviju društvenih kanona. Tu slijedi duga skala stupnjevanja do uvažavanja koje se priziva na Božanstvo. Taj osjećaj, koji odgovara četirima starodrevnim vrlinama (opreznost, snaga, pravednost, umjerenost imali su smisao uvažavanja u obliku dužnosti) nalazi se svuda u obliku humanitarnih regulatora. A nije ga pronašao čovjek, kao ni religiozni osjećaj, jer su oni klice koje je Bog postavio u ljudsku prirodu (CCM, 54–55). Mogu se pitati ljudi od povjerenja bi li se osjećaj uvažavanja pojavio u svijetu bez religioznog osjećaja (ib., 64). Danas, u doba krize savjesti, kaže Politeo, čini se nekima da bi uvažavanje, taj temeljni osjećaj, trebao nestati ili se okrenuti drugačijim predmetima kako bi se suprotstavili onome što su sada (ib., 70). Politeo priznaje da mu se već tisuću puta nametala tema o uvažavanju, kao što smo već naveli.

On spominje 1893. g. **milosrđe** (*la pietà*) (R, 13). 1895. g. vjeru u milosrđe tumači kao borbu protiv prijetvornosti (NU, 1). Iste godine upozorava da je osjećaj **suosjećanje** (*la compassione*) postao način ušutkivanja pojedinačnih egoizama u propovijedima bratske ljubavi kao da bi iz njih mogla proizaći ljubav (ib., 17). 1904. g. piše da je samilost apstraktna ideja, ali da je kategorija naših osjećaja, kao i neke druge (SA, 15). On poučava 1905. g. da je kršćanstvo proklamiralo kraljevstvo Boga, a sredstvo tog mira je **samilost** (*la carità*) koja je dužnost (SI, 38). U pismu Ciminu 1906. g. opet spominje suosjećanje kao koeficijent uvažavanja (SF, 376).

Modernim izrazom altruizam označavamo, kaže Politeo, osjećaje suosjećanja i samilosti prema onima koji pate i što zaustavlja egoističku akciju (CZS, 87). Suosjećanje se preobraća u blagoslov, piše 1910. g., jer onaj koji suosjećea zaboravlja samoga sebe, potrošio se za dobro drugih (CCM, 65).

Vlastito **zadovoljstvo i korist** Politeo osuđuje 1898. g. (NU, 38). On podseća 1905. g. da su mislioci ukazivali na to da sila vlada svijetom zbog čega istinito i lažno zapravo ovise o koristi (SI, 39).

Moralni osjećaji uzdižu se iznad egoističnog postojanja čovjeka, piše 1905. g. (CZS, 87). Do njih se dopijeva najprije preko estetskog osjećaja, a onda preko osjećaja krivice (ib., 121). Ideja o Bogu pojavila se s tim istim osjećajem krivice te su tako oboje moralni osjećaji (ib., 129). Međutim, najviše spominje moralne osjećaje **dobra vs. zlu**. 1890. g. kaže da ponavlja svoju misao kako su dobri obično slabi i ponekad smiješni, dok zli nisu nikada ni slabi ni smiješni (D, 100). 1892. g. u jesen Politeo iznosi da bi mogao citirati tisuću autora i knjiga, a da se malo varalo o značenju »dviju riječi dobro i zlo« (CZ, 2). On pravi razliku između čovjeka i životinje što se tiče tih osjećaja – osjećaji dobra i zla u čovjeku se šire (ib., 5). Kasnije, 1894. g. pišući o tom problemu Politeovo gledanje jasno pokazuje svoje ishodište u kršćanstvu i ponesenost

kršćanskim otporom prema zlu, što nije, po njegovu sudu, »otpor mržnje prema mržnji, zla prema zlu, nego istine protiv objeda« (NU, 1). On razabire u Tolstojevu učenju, kao i u Kristovu, koliko su laki razlozi za dobro i zlo – sve je u volji (ib., 20–21). Zatim produžuje da s kršćanskim misliocima čovječanstvo doseže mir, a s antievandeoskim misliocima raste očaj pojedinca i cijelog društva. Prvi mislioci »ucjepljuju zakonske osjećaje ljudske prirode – divljenje prema onome što je dobro, a suprotni su zavist i zlo« (ib., 20, 23). Zato jako ističe sve one filozofije koje imaju za glavno nadahnuće ideje dobra i zla (ib., 30). 1895. g. piše da su dva različita gledišta o dobru i zlu, jedno naglašava da se ne može oprijeti zlu i zato se ljudi ne trebaju opirati, a drugo gledište ističe sudbinu kao dobru. Politeo smatra da su ta gledišta nedovoljna (D, 9). 1898. g. ističe kao svoju devizu Renanovu: »Dobro je s Bogom, zlo protiv ili bez Boga« (NU, 56). On smatra da je odlučujući sud svih naših akcija i misli sud o dobru i zlu, koji se možda mijenja, ali na njemu počivaju sva moralna pitanja (ib., 58). 1899. g. ističe da u nama nije sve rezultat psiho-fizike, jer se u nama nisu »rasplinula razlikovanja dobra i zla« (ib., 1). Za našu prirodu, piše 1901. g., važi da se očituje u dobru i zlu (SA, 7). 1904. g. ističe da je potrebna sva pohvala »javnom dobru« (CZS, 43), jer iskustvo koristi stvara skoro po dva pojma dobra i zla (ib., 45). Ne razumiju o čemu se radi oni koji su prihvatili utilitaristički način gledanja na dobro i zlo. Osjećaji za dobro i zlo povjereni su iskustvu i kao takvi samonikli (ib., 47), dobro je klica u čovjekovoj prirodi (ib., 49). Narodna vjerovanja na početku su pogodovala nadi da će dobro nadvladati nad zlim, piše 1905. g., no mislioci su kasnije ukazivali i na suprotni ishod (SI, 39). Ponavlja da je osjećaj za dobro klica u čovjeku (CZS, 79). Njemu se čini da ukoliko se pretpostavi apsolutno dobro, kako se može pretpostaviti i apsolutno zlo, a dobra volja ga uvjerava da vjeruje kako je apsolutno beskonačna istina. Međutim, drugo je reći da pretpostavljamo kako apsolutno postoji, a drugo da su naši pojmovi apsolutni. Beskonačno i apsolutno nemaju u našoj inteligenciji odgovarajući pojam, jer je naše poimanje relativno (ib., 82). Osjećaj dobra ima puno izraza u postojećim jezicima koji označavaju neki predmet. Samo zbog greške se može činiti da je osjećaj dobra primjena nekog predmeta (ib., 103). Traži se zlo, a ne ružno, a naš interes često nas nosi tome da očuvamo dobro, što se ne događa s ružnim (ib., 104). Kada se čovjek osjeća on sam, onda osjeća dobro i zlo (ib., 130). Prema klicama koje imamo imamo i povjerenje u dobro i zlo (ib., 136). U pismu Ciminu 1906. g. ističe posebno u živim silama tendencije k dobru (SF, 372), na koje su se prizivali pisci sviju vremena (ib., 373), premda je sam čovjek stvorio više zla, mržnju i nezahvalnost (ib., 346–347).

U pismu Assagioliju 1910. g. pak napominje da je intuicija Božanstva nemoguća bez svijesti o dobru i zlu (ib., 408). Volja je sva u osjećaju za dobro i zlo, kao što smo već istakli. Zato je problematika o volji najvažnija za »pojam

dobra i zla« (CCM, 9). U običnom životu često se smatraju smiješnima oni koji se posvećuju dobru i žrtvuju se za druge (ib., 11), no ipak u raznim trenucima čovjek više voli dobro od zla (id., 10), dakako ukoliko u njemu prevladava vjera u Boga (ib., 11). Zapravo cijeli moralni napredak potječe od u čovjeku prevladavajućih klica u sukobu dobra i zla (ib., 18). Smatra da još nije pribilježio svoju najdražu i najoriginalniju misao, a to je da treba *dokazati razlog zla uzimajući za osnovu naš osobni interes*. Ne čini mu se da se tu radi o načelu uzročnosti, nego o našoj ovisnosti o osjećaju i idejama (ib., 30), idejama dobra i zla. Na razini svijesti za dobro i zlo rađa se vlastita ljudska riječ (ib., 36), dok su postupci po načelu koristi zajednički čovjeku i životinjama (ib., 37). Moralna svijest o dobru i zlu prethodi po svojim poticajima akcijama inteligencije (ib., 38–39). Svijest o dobru i zlu nezaobilazan je zakon, on se čini najjednostavnijom stvari, ali je istovremeno i najteža, što se očituje u djelima zakonodavaca i mudraca, dok mu se tajni kvarioci mogu i izrugati (ib., 41). On ponavlja svoju negdašnju misao: ukoliko bi nas inteligencija i mogla očuvati od zla, to nije dovoljno da nas dovede do dobra. Bitka između dobra i zla vodi se »daleko izravnijim i neposrednijim putem između osjećaja i ljubavi za dobro te užasa gnjusobe koji izaziva zlo« (ib., 93). 1911. g. zapisuje da je velika razlika između gnjusobe zla i ljubavi za dobro. Za gnjusobu zla dovoljna je mržnja, dok je potrebna ljubav da se čini dobro (ib., 119).

Ono što potiče takvo razlikovanje jest **glas savjesti**. 1895. g. spominje moralnu savjest i slobodu savjesti u smislu biranja, tj. prihvaćanja ili odbijanja (D, 1–2). Glasovi koji se u nama u tom smislu javljaju glasovi su savjesti, kaže 1903. g. (SI, 21).¹⁷ 1905. g. tvrdi da smo mi sami tamo »gdje nadolazi jeka cijelog svijeta« koja se prije svega nalazi u savjesti (CZS, 69). Politeo zapisuje da se osjećaji koje smo opisali (dužnost/odgovornost, dostojanstvo, uvažavanje, samilost) mogu podvrći pod ime savjest, ali da mu se čini kako je potrebno napraviti još točniju i središnju listu tih dezinteresiranih osjećaja (ib., 104). Dobri osjećaji kao da emaniraju glas savjesti nasuprot čemu su djela pojedinačnog interesa, što se čini čudnim paradoksom, ali što se može objasniti kao prirodni odušak onoga što je neposredno ljudsko i »obuhvaća se imenom savjest« (ib., 107). Pojedinačna vjera koju nosimo u savjesti javlja se nasuprot našim obmanama slave, počasti, bogatstva i moći. Dobrim očitovanjima te savjesti mi smo se divili u drugih, kada su ti drugi opraštali dok su se mogli osvetiti i kada su priskakali u pomoć svojim žrtvama u bolima drugih (ib., 117). Savjest o dobru i zlu ispunjava se u činjenju i nečinjenju svega onoga što je u poznavanju Evanđelja. Stoga je volja zapravo određena u svojim činima od dobra ili zla preko savjesti (ib., 120). Zatim kaže da su savjest i dobra volja razni vidovi istog načela (ib., 131), oni su »naša prava domena« (ib., 133). U

¹⁷ SF, 357, te HF, 116, 118.

1906. g. u pismu Ciminu ističe da čovjeku treba vjera i otuda u savjesti priziv na ono što jesmo i što bismo trebali biti (SF, 365). On tvrdi da te unutrašnje glasove treba protumačiti (ib., 408). Osjećaj da se čovjek može oprijeti strasti, lošem običaju, zadovoljstvu trenutka pojavljuje se kao poziv savjesti, piše 1910. g. (CCM, 16, 40). No, ni inteligenciji ne mora biti stran glas savjesti (ib., 40). Sada se stalno reklamira kriza savjesti, ali se ona na mnogo načina razumije i tumači što stvara veliku neizvjesnost u mnogih (ib., 70). U 1911. g. piše da je u samom temelju naše osjetilnosti izravna oporba egoističnoj osjetilnosti, a to je trak svjetla savjesti, koji nije, kao što su mnogi filozofi mislili, djelo naše refleksije (ib., 117).

Moral u svojem rudimentarnom obliku zajednički je čovjeku i životinjama, stoga bi izgleda trebalo napraviti razliku u stupnjevima, piše Politeo 1892. g. (CZ, 7). Moral se očituje u osjetilnosti, tumači se u inteligenciji, a ima najbolje praktične razloge u volji, piše 1894. i 1903. g. (RR, Uvod). 1895. g. na pitanje što je zapravo moral koji slijedi svijet Politeo odgovara da smjer društva ne ide baš u slijedu Tolstoja (D, 9). U 1896. g. piše za čovjeka: »Moral je širok kao svijet, a svijet, reklo bi se, nije mu dovoljan« (S, 19). 1905. g. kaže da je gotovo svim filozofima, osim Nietzschea, stanovište morala zajednički teren (SI, 40), tj. svima se čini moral neophodnim (ib., 41).

Početakom 1895. g. on piše da bi morao dati moralnu sliku društva, prikazati povijest s točke gledišta **moralnih razloga i sveza** (D, 5–6) koji su različiti od razdoblja do razdoblja (ib., 5), a u sadašnjosti pokazuju takav libertinizam i ćudljivost da se ne mogu usporediti ni s jednim razdobljem (ib., 6). Svi koji se bave tim pitanjima misle kako su za običaje i moral jedino važni **pravila i kodeksi, moralni kriteriji i norme** (ib., 9, 8). Međutim, precizne naredbe **zakona** nisu uspjele očuvati javnu sigurnost jer **moralna sigurnost**, moralni integritet ne postoje više (ib., 12). U 1905. g. pišući o temeljnijoj važnosti moralnih osjećaja koje potiču klice (CZS, 83) Politeo ističe da je nužan za ljudski rod prodor »razloga vlastitog bitka« kako bi se pratilo omogućenje **moralnog zakona** (ib., 84). No, **načela moralnih težnji** nemaju intelektualnu transparentnost (ib., 118). U pismu Ciminu 1906. g. upozorava kako treba shvatiti da je **moralni zakon** temeljni zakon čitavog našeg bitka oko kojeg gravitiraju sve velike *društvene ustanove* i *sve velike činjenice povijesti* (SF, 375).

Početakom 1895. g. on naglašava važnost **moralnog odgoja** za tadašnji život (D, 10). 1898. g. nalazimo naslov *Odgoj bitka i spoznaje* (NU, 50)¹⁸.

Spominjući 1905. g. **moralni cilj** Politeo kaže da je cilj ljudske egzistencije **savršenstvo** i za **pozitivnu znanost** to mora biti transparentni cilj (CZS, 126).

¹⁸ HF, 117. Tu se ističe da je Politeo tumačio moralni ideal kao očuvanje društva dovodeći u svezu s temeljem koncepcije odgoja (ib., 26). U ovom razdoblju ne poklanja pažnju kao prije samoodgoju.

Radi se o ljudskom **ideal**u i **moralnom savršenstvu** te **moralnoj znanosti**. Uzeti zajedno moralni i božanski smisao razjašnjavaju i dokazuju bolje od bilo koje stvari idealnog čovjeka koji se razvija od životinje, a pojavljuje se u povijesti kao leptir koji se pokazuje i sakriva (ib., 127). Ostvariti ideal dobrote, pravednosti i milosrđa moguće je ako se usklade pojedinci i društvo (ib., 124). 1910. g. piše da je moralno savršenstvo zapravo visoka i nedostižna ljestvica – idealna istina – koja ne može biti do »sanjani hod čovječanstva« (CCM, 76). Ideal vrlina i humanitarni ideal, ideal pravednosti i drugi pitanje je kako se mogu ostvariti u pojedinca, okruženih ljudskim prohtjevima (ib., 44–45). 1911. g. kaže – moralna istina – u praksi života pojavljuje se kao rezultat sklada sviju čimbenika, dok se teorijski pojavljuje u vlastitoj viziji u umu mnogih (ib., 136). 1905. g. opet spominje kao i prije **moralnu znanost**, i to u kontekstu sa znanostima kao što su antropologija, etnografija, kemija i psihologija, za koje važi da njihovi teorijski rezultati zaostaju za iskustvom pa se traži da se razne činjenice slože s pozitivnim dostignućima znanosti, no one će ostati većim dijelom neovisne o znanosti (CZS, 64). On ističe da je to zato što ono što se odnosi na moralne discipline nije ništa drugo do sklad unutrašnjih osjeta (ib., 99). 1910. g. on smatra da indukcija i dedukcija imaju prethodnika, tj. neko drugo načelo, za te probleme (CCM, 19–20).

Čovjek, priroda, društvo (civilizacija i kultura)

Politeo piše o čovjeku kao prirodnom biću, kao i prije o ljudskom organizmu, u svezi s društvom te civilizacijskim i kulturnim promjenama.

On tvrdi, kao i ranije, da je ono što postoji u **prirodi** lijepo (Z_2 , 3). U 1893. g. piše da je riječ 'priroda' jednostavna riječ kojom ljudi brane osjećaj vlastitog očuvanja (R, 5). Priroda, bez obzira na panteizam ili agnosticizam, svojom veličinom i raznolikošću djeluje na čovjeka, »veličina zvjezdane noći kao i sunce koje se rađa i vraća«, veličina i širina mora doista su udivljujući (ib., 7). Te godine i u istoj bilježnici dolazi do izražaja njegov toliko česti **eko-etički** stav. Tako on kao i ranije spominje ljudsko uživanje u velikoj predstavi prirode, no pridodaje da nam znanstveno istraživanje baš ne dopušta iznenađenje osjećaja lijepoga. Zatim piše da su ljudi pri užitku u ljepotama prirode otvoreni kontemplaciji bitka i u tome mu se čini da se pojavljuje barem neodređena ideja koja teži pitanju *zašto* stvari (ib. 27). Sve navedeno otkriva, po mišljenju Politea, da priroda potiče osjećaj *božanstva* (ib., 8). Što mi volimo veličinu, to proizlazi iz naše prirode kojoj su to nametnuti uvjeti (ib., 9). Kada bismo poznavali naše potrebe i osjećaje, oni bi nas vodili slično nagomila te bi bili dovoljni za naše očuvanje ispunivši ono što nam je dano od prirode, ali to nije tako (ib., 21). Od strane prirode nam je dano ispreplitanje osjećanja i mišljenja. »Zamislite čovjeka koji stalno misli« (ib., 21). Priroda

donosi čovjeku zvukove i »možda je toliko moćnija koliko je više prepuštena samoj sebi...«. Čini se da znanost sa svojim objašnjenjima prirodnih pojava postaje komentar prirodi koji uništava ljudsku maštu, ali to se samo čini (ib., 25). U idućoj, 1894. g. spominje našu izvornu prirodu u svezi s našom odgovornošću (NU, 3) te tvrdi da obilježja prirode čovjeka jesu u osjećanju elementarnog stanja naše prirode koje nije tipično samo za nas, ali je obilježje primitivnog stanja naše duše, kako kaže Condillac (RR, drugo predavanje). Spominje 1895. g. temelj ljudske prirode, a to su intuitivne namjere života, ljudi i stvari (D, 9). U najvećoj suprotnosti s našom prirodom jesu poniznost i milosrđe (NU, 14), što je razumljivo ako se ima u vidu njegovo tvrđenje da su osjetilnost i hvalisavost temelj ljudske prirode, a čovjek je glumac u prikri- vanju toga (ib., 18). Njemu je, kako kaže, najviše stalo do zakonskih osjećaja ljudske prirode (NU, 23). U 1896. g. Politeo piše da su znanosti u kratkom roku od svega jednog decenija znatno više nego stoljećima ranije približile svojim rezultatima onaj dan »kada će čovjek, gospodar prirode, moći nametnuti volju vjetrovima, morima i vremenu« (S, 1). On spominje opet tu mogućnost da čovjek postane gospodar prirode s obzirom na razvitak znanosti i industrije, ali je u tom smislu pesimist, što ćemo vidjeti detaljnije kasnije (S, A, 1). U toj istoj godini opet ima dosta pasaža s **eko-etičkim tendencijama**.¹⁹ 1898. g. on piše da nijedna znanost ne bi mogla izmisliti ljubav – osjećaj ljudske prirode, jer znanost ne može pobuditi u čovjeku osjećaj ako ga njime nije već prije obdabila priroda (NU, 19, 17). Prvi mudraci bolje su nastojali podrediti čovjeka moralnom zakonu, tj. prirodi (ib., 44), a danas se ostaje težiti za pomirbom čovjeka s prirodom (ib., 36). U 1903. g. on ističe da je ljudska priroda složena (SI, 7) jer su osnovne točke – osjećanje, mišljenje i htijenje – oslonci naše relativnosti, što otvara mnoge nerješive probleme (ib., 6). Priroda je čovjeku dala da traži posljednji uvjet koji nije dan u prirodi, nego ima sjedište u ljudskoj savjesti (ib., 11). Početkom 1904. g. kaže da je u ljudskoj prirodi biti ponosan, ali ponos treba tajiti (KN, 3). Politeo zatim kaže da nitko nije zašao u temelj vlastite prirode premda je znao sve trenutke svojih misli i uma, i to najviše zato što se polazi od samoga sebe kao »od neke mašine« (SA, 15). U složenijem svjetlu nalazi se ljudska priroda ukoliko se imaju na umu tri osnovne sposobnosti – osjetiti, misliti i htjeti (CZS, 17). Čovjek ne posjeduje onu nepogrešivost koju je priroda podarila drugim organizmima (ib., 19) i dobro bi bilo kada bi mogao prodrijeti do prirodnih razloga stvari i do »podrijetla sviju velikih preobrazbi prirode« (ib., 37). Priroda je, u stvari, jača od

¹⁹ Sve što je Politeo u tom duhu iznio 1895. i 1896. g. analizirali smo u napisu »Etički natu- ralizam kao ekoteorija (O natuknicama u Politeovim spisima)«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filo- zofske baštine*, 1995 / 1–2 (41–42), str. 292–293, 294, 295, 296. Tu smo iznijeli sve što je u prilog nje- gova etičkog naturalizma kao nabačaja ekoteorije pronađeno u bilježnicama označenim kao R i S, te u biljezi od 24. studenog 1896. g.

industrije, no nitko, osim panteista, nije ustvrdio da je priroda vlastitom rukom uključila u ljudsku dušu klice, tipične za čovjeka (ib., 47). U 1905. g. kaže da je ljudska priroda složena (SI, 7). Tuđe iskustvo nije dovoljno. Da bismo došli do »pojedi načne izvornosti«, moramo biti mi sami, a to se zasniva na našoj svijesti koja omogućuje akciju kojoj »smo predodređeni po prirodi« (ib., 18). Veliki glas savjesti kako moramo imati vjeru u ideal susreće se s velikim glasom prirode, s njezinim velikim skladom – ljepotom stvari (ib., 33). No, priroda ima i drugu osebinu – svijetom vlada sila, a to je egoistička sila u prirodi i u čovjeku (ib., 39). Egoizam tadašnje negativne filozofije, po Politeovu mišljenju, pobuna je protiv prirode, dok je egoizam tradicionalista povjerenje u prirodu da nas ne vara (ib., 40). Te iste godine on izražava sumnju u to da su dobra tumačenja nekih filozofa koja »čovjeka spuštaju na prirodnu razinu«, jer zapravo treba znati da je svaka stvar u prirodi posebno očitovanje (CZS, 33). Tu spadaju, kaže 1906. g., moral i misao koji su »očitovanja prirode« (ib., 6), kao i druge klice, npr. istine, dobrote, pravednosti (ib., 45). Čovjek je predodređen od prirode u čijim se granicama kreće i bitno je ovisan od ljudske prirode (ib., 71), ali on neće moći spoznati samoga sebe ukoliko ne izgubi ljudsku prirodu i ne nađe se »izvan i iznad čovječanstva« (ib., 70), dok se ne pretvori u »nadčovjeka u dobrom smislu te riječi«, tj. sve dok se njegova priroda ne pretvori u nešto drugo od onoga što je čovjek kojega svi poznaju (ib., 83). Dok su prirodne pojave ostajale iste, ljudski običaji su se mijenjali (ib., 103). U susret našem glasu savjesti diže se glas »Prirode s njezinim velikim skladom, s njezinim nezaustavljivim čarima«, ljepota stvorenih stvari uspoređuje se sa svime što je ružno i izobličeno i njezine svijetle zrake pobjeđuju (ib., 117). No to ne pripada životinjskom svijetu, ne dolazi čovjeku odozdo, od njegove prirode, nego mu dolazi odozgora i pripada samo njemu kao čovjeku (ib., 124). Razlog »dobrih vjerovanja ljudske prirode« jest u prakticanju »dobre volje« (ib., 126). Pobuna protiv prirode je u egoizmu zbog egoizma, u negativizmu i kritika nad njima je potvrđivanje povjerenja u Boga i prirodu (ib., 139). Te iste godine u pismu Ciminu napominje da je najdublje i najbitnije ljudski u našoj prirodi osjećaj uvažavanja (SF, 348–349). Zatim se u tom pismu pita je li priroda lagala o svojim zakonima kada imamo na umu život koji se prikazuje čas komičnim, čas tragičnim, a odgovara ovako: priroda je uvijek bila istinita, mi smo životinje koje lažu. Čovjek je, zapravo, on sam samo u ponekim trenucima svojega života (ib., 370–371). 1908. g. u pismu senatoru Bodiju opet u smislu **eko-etičkog** pristupa uzdiže »blaženstvo života na ladanju« (ib., 399). 1909. g. u pismu Assaggioliju piše da je ponos tiranski vladar nad ljudskom prirodom. Da je zla ljudska volja u čovjeku vladajuća, to su pokazala sva primitivna shvaćanja i sve filozofije čak do danas, tj. da je čovjek težio da bude neovisan o prirodi (ib., 406). Ljeti 1910. g. piše da naglašava kako »od izvornog zla ljudske prirode potječe tragični vid čovjeka

nasuprot istine« (CCM, 2). Pišući o anglosaksonskim plemenima navodi pojavu partikularističkih tendencija koje se kasnije, kao što može biti i slučaj sviju rasa, gube izopačavanjem prirode (ib., 7). Obzorje općih ideja bez kojih su nemoguća bilo kakva analitička istraživanja pokazuje kako je čovjeku »priroda dala osjećaj za ta opća gledišta« (ib., 22). Domenu relativne istine dopušta ljudska priroda (ib., 24). Ljudska priroda izvrgnuta je borbi dviju suprotnih težnji (dobro ili zlo) i čovjek treba prepoznati bitne razloge svoje prirode (ib., 36). Mi dijelimo ono što je u prirodi nedjeljivo pa u prvom razdoblju čovječanstva uočavamo da je sažaljenje u ponašanju prema drugima bilo prvotnije od razmišljanja i tako se iskazuje koliko su bile značajne klice u našoj prirodi (ib., 39). Zatim ponavlja svoju omiljenu misao, osobito pod starost, da je Bog postavio u ljudsku prirodu religiozne osjećaje i osjećaj uvažavanja (ib., 54–55). Treba neumorno tražiti »praksu istine«, tj. istinu o našoj prirodi, što je ideal toliko nedostižan koliko je lako strmoglaviti se u ništavilo (ib., 75). Spominje umjetnike, posebno glazbenike, da ne uspijevaju izraziti više do život u prirodi, a ne mogu »izraziti ono što stoji skrovito u temelju naše prirode« (ib., 89). 1911. g. opet navodi da je religiozna vjera »najskrovitiji dio naše prirode« (ib., 121). 7. lipnja 1913. g., nekoliko mjeseci pred smrt, Politeo piše teško čitljivim rukopisom: ukoliko hoćemo prepoznati ono što je najdublje i manje dostupno inteligenciji i što se može dokazati kao »najbolji razlozi naše prirode«, otkrit ćemo da to mora biti (BS, 56).

Kao u prethodnim razdobljima tezu o jedinstvenosti prirode i ljudske prirode osobito podupire istim terminima o **ljudskom organizmu** (fizičkom i psihičkom) te manje o **moralnom organizmu**.

G. 1892. spominje »naš psihički i moralni organizam« (CZ, 3). 1893. g. opet spominje naš organizam u tom smislu da se može provjeriti sastav samo jednog njegova dijela, a ne sve (R, 19). 1896. g. pišući općenito o osjetima spominje sinestesis ili opći osjet za **organski život** (RR, treće predavanje). Pišući 1898. g. o tome da vanjski svijet ne bi trebao biti do odraz unutrašnjeg života, spominje **psihički organizam** čiji »najbolji« i »najčovječniji dio« treba biti baš unutrašnji život zbog pomirbe »čovjeka s Bogom, sa samim sobom, s bližnjima« (NU, 37). Početkom 1904. g. ponavlja svoju čestu tezu da su tri sposobnosti psihičkog organizma – osjetiti, misliti i htjeti (CZS, 17). Za osjetilnost i inteligenciju kaže da bi se trebali razmatrati u jedinstvu koje prethodi »našem cijelom fizičkom i psihičkom organizmu« (ib., 23). 1905. g. piše da su unutrašnji osjeti u jednoj takvoj skrovitoj solidarnosti da psihički organizam ne može ništa do kraja shvatiti (ib., 85). Za klice kaže da su sigurno »najsloženiji organizam«, nužan za život sviju ljudi (ib., 114). Te iste godine spominje glasove unutrašnje tajne abecede čije pomanjkanje odmah osjeća cijeli psihički organizam (SI, 22). Godinu dana kasnije u pismu Ciminu kaže da su sve prve činjenice našeg **psihičkog i fizičkog organizma** povjerene moralnoj izvjesnosti

(SF, 366). 1910. g. spominje **organski svijet** u svezi sa znanošću (CCM, 13). Kaže da postoje u ljudskom umu kritičke energije i **organske energije**, iako je htio izraz 'energija' čuvati samo za ono što je organsko. Osjećaj pripada i sačinjava temelj organske energije, a kritička energija, tj. kritičke sposobnosti opiru se i suprotstavljaju organskim sposobnostima (ib., 47–48) i organskoj svijesti (ib., 49). Borba za život, taj veliki zakon u prirodi koji se naročito dobro uočava u neorganskom svijetu, duboko se modificira u čovjeku. Njegov organski svijet miješa se s tim zahtjevima i njegova posebnost očituje se u potrebi pravde, *bona fide* itd. da bi izdržao u životu i može se reći da čovjeka nikada nije napustila ideja o pravdi i samilosti (ib., 76–77).

U svezi s problematikom **društva** treba napomenuti da je Politeo u odnosu na ranija razdoblja bio nešto opširniji, a koliko precizniji, to ćemo ustanoviti. Dovoljno opsežan prikaz tog Politeova razdoblja već smo objavili²⁰. Pišući početkom 1890. g. o tadašnjim **društveno-političkim** previranjima Politeo smatra da je u tom smislu potrebno organizirati jednu stranku koja bi bila koliko god je moguće »izraz pravednosti i pravila« (D, 100). Zbog prevelike pasivnosti ljudi su nemoćni pred javnim teškoćama (ib., 99). Bilježeci svoje dojmove 1891. g. u jednoj posebnoj bilježnici koja je sadržavala približske pri čitanju novina, Politeo napominje kako je kršćanstvo najpogodnije za suoblikovanje individualizma i altruizma u svrhu primjene na društvo. Iduće godine tvrdi za sebe da je daleko od opravdanja društva pomoću providnosti (Z₂, 4). U toj istoj bilježnici piše da svi imaju pravo na vlasništvo, no ljudsko područje je tu daleko šire, ali ipak uže u smislu mogućnosti akcije. Pod kršenjem **prava** shvaća se zapravo očuvanje, tj. pravo na imovinu, hranu, zrak, svjetlo itd. Svi bi se očuvali, svi se bune protiv prijetnje koju stvara uživanje i zadovoljstvo drugih, jer su znatno uža sredstva i za podmirenje nužnoga, a čovjek ima daleko šire potrebe (CZ, 4). U svibnju 1893. g. spominje predavanje koje treba održati u tehničkom Institutu »Paolo Sarpi« i tu nekoliko puta rabi pojam Internacionala koja znači, po njemu, novi oblik razdora između bogatih i siromašnih. U jesen iste godine piše o društvenoj povijesti ljudi te pri tome spominje pravo glasa žena u Novom Zelandu (R, 35, 32). 1894. citira riječi sv. Ivana: »Samo će vas istina napraviti slobodnima« (NU, 3). Početkom 1895. spominje **slobodu** misli (D, 1), slobodu savjesti i izbornog glasa. Ustanovljuje da sloboda ima »čvrsta i određena prava«, ali načelo autoriteta u borbama republika i monarhija ostaje spašeno (D, 2), dok su slobodno istraživanje i slobodna misao promašili podržavanje rasprava o načelu autoriteta (ib., 3). Zatim tvrdi da je svakome tko ne zanemaruje povi-

²⁰ Vidjeti HF, str. 119–127. Tu se spominje njegov rukopis naknadno objavljen *Scritti inediti*, te pripremljen za tisak napis *Foscolo e Tommaseo* (ib., 112, 117), zatim odlomci pisama Luzzattiju i Bodiiju te dijelom Dnevnik iz 1892. g. Vidjeti dalje stranice 120–126.

jest jasno da je počeo slabiti eklezijastički i politički autoritet u doba renesanse, pa je najprije u gradovima započelo rasulo običaja, života i misli (D, 4). Ako je moguće dati moralnu sliku društva u njegovo doba, onda on misli da se društvene i političke tendencije ne nalaze zapravo samo u suprotnosti nego si proturječe, pa je jako teško reći što nadvladava (ib., 5), da li individualni ili kolektivni način tumačenja. To vrijeme nema nikakve usporedbe s prethodnim, jer su pale sve političke i društvene prepreke čime su pale sve prepreke koje dijele sustav od sustava, stil od stila. Možda je nešto slično bilo u renesansi (ib., 6). U navali individualnih ambicija osjećaj političkog suvereniteta individualnih i kolektivnih interesa daleko je više postao prividan nego stvaran (ib., 8). Npr. za vrijeme francuske revolucije *plebs* je bio »odvratn«, jer mu je sloboda uništila značajeve, a to se nije desilo Englezima i Švicarcima (NU, 8). Zato se zalaže za pravednost nasuprot mržnji i nasilju (NU, 1). Iste godine piše o pravednosti kao o osjećaju koji je za čovjeka zakonit, a dodaje da pravo nije uvijek bilo isto (ib., 23). Bilo je nasilja, ali treba i dalje računati s javnom silom i prijevarama koje se mogu naći između redaka pravila, kodeksa i zakona. »Ostaju parlamentarne slobode i s njima ambicije, manje ili više zakonite ili nezakonite predstavnika naroda« (D, 9). Sadašnji trenutak predstavlja se takvom različitošću podataka, nedostojnom slobodom, takvim liberalizmom koji nemaju nikakvu usporedbu s drugim povijesnim razdobljima (ib., 6). Društvo se nalazi na bespuću zbog propasti autoriteta (ib., 7), pod lavinom pojedinačnih ambicija (ib., 8). Javnu sigurnost ne mogu osigurati samo zakoni, a manjka moralna sigurnost (ib., 19), iako su znanosti danas više od filozofije »od društvene uporabe« dajući ono praktično ustrojstvo »kao nikada dosada« (ib., 14). Protiv »religijske partije« jakobinska je sloboda koju slijede liberali uzrokujući »nered svake vrste« (NU, 18). S misliocima kao što su Sokrat i Tolstoj ima se mir, a s »antievandjeljskim misliocima« obuzima očaj, kako pojedince tako i društvo. Suosjećanje, osjećaj pravde i »divljenje prema svemu što je dobro i lijepo« zakonski su osjećaji ljudske prirode, a sve suprotno nezakoniti su osjećaji koji preoblikuju društvene ustanove (ib., 23). Kako je 1896. g. dovodio slobodu u svezu s pravom, nužnošću i odgovornošću, već je ranije prikazano²¹. 1896. g. piše kako se ne smatra danas političkim, ako se ne priznaje opravdana nadmoć pravu sile jedne države nad drugom. Premda se u raznim raspravama oblikuje osnova međunarodnog prava, ipak ga može prekršiti tko god osjeti pravo jačega (S, 15). U pismu Mazzoleniju napominje da se slaže glas naroda i »najrazvikaniji tumači ljudskog genija« što pokreće borbu oko političkih i društvenih pitanja (MP, 4). U studenom Politeo iznosi da je znamenita europska ravnoteža već s westfalskim mirom po-

²¹ Vidjeti H. Festini, »Porodica, država – pojedinac«, *Filozofska istraživanja*, god. 16, sv. 3, Zagreb, 1996, str. 654–655, 658.

kazala svijetu da su obzorja unutar kojih se otvarala politika država postala sasvim zamaljska, makar su se i onda pozivali na božansku pravdu i dobrotu. Sve više se polarizirao odnos između naroda i upravljača (S, 14)²². Države i narode sve više izjednačava ideja jednakosti, a pojedinačni i društveni uspjeh zemaljski je uspjeh koji najviše odgovara »ideji i osjećaju bogatstva«, a manje vlasti i slavi. Novac postaje predstavnik sviju vrijednosti (S, 16), on je »duša sadašnjeg svijeta«, a posljedice toga po društvo su »nedvojbeno strašne« (ib., 17). U današnjem društvu prepuštenom zadovoljstvima i poslovima kada bi pojedinci rado žrtvovali čak i slobodu očekujući veseliji život, utrnuta je svaka »viša idealnost«, život postaje »zagađen«, najsuprotniji »zdravom društvu« (ib., 19). U jednoj od svojih mnogobrojnih bilježnica 11. studenog 1897. g. piše o lažnoj demokraciji, o nepravdi koja više škodi sirotinji nego bogatima, a 24. studenoga piše o politici i političkoj ekonomiji. Za sociologiju kaže da je primijenjena politika. Osnova demokracije je *plebs*, a prednost je u tome što barem veći broj ljudi bolje živi²³. On je uvjeren da sloboda nestaje u liberalnoj demokraciji (ib., 657–658). U posebnoj bilježnici s datumom 24. studeni 1897. g. kaže da slobodu više uvažavaju ljudi na sjeveru nego oni na jugu. Ističe da je sloboda ugrožena kada libertinske mase potpadnu pod vlast monarhije ili tirana. Možda liberalni sustav ne omogućava jednak pojam slobode, koji obuhvaća kako pojam jednakosti, tako i odgovornosti. Upravo iz navedenog razloga Politeo zaključuje da su liberali najveći neprijatelji slobode. Te iste godine piše da je u modernom društvu uskrsnulo pravo, a od 1889. g. govori se o povijesnim pravima, koja su zapravo prirodna prava (NU, 1). A ono što je negda bilo prirodno pravo to je u njegovo vrijeme pravo općeg glasanja, čime je čovjek dodirnuo krajnju granicu pojedinačnih prava (ib., 5). Engleski pojam slobode, nastao neovisno od mislilaca, zdraviji je pojam (ib., 61). 1898. g. opet se bavi problemom slobode – slobodu misli dopušta u »moralnim stvarima« samo onda ako služi ispravljanju »suprotne tendencije potčinjavanju svetosti« (ib., 56). Zatim kaže za socijalizam da teži »imenovanju despota« (ib., 34). Prvi mudraci već su iskoristili vjeru za reguliranje pojedinačnog i društvenog života, pa su svi dokazi ovisnosti o društvu stavljeni pod okrilje religije (ib., 38). U pismu Luzzattiju 1899. g. navodi da bi se moralna pravda u njihovom vremenu ostvarivala kao moralna pravda pojedinaca, ukoliko bi se čovjek mogao oteti božanskoj sudbini. Po njegovu sudu Englezi zloupotrebljavaju pravo sile (SF, 382) jer se nalaze u takvim uvjetima, a posebno snaga tog naroda proistječe iz ekonomske snage, koja pak ima svoje temelje u privatnim vrlinama (ib., 383). Veliki problemi za ljude mogu se studirati, piše

²² Ib., 658.

²³ Ib., 657.

1901. g., samo na praktičnom terenu gdje su zbivanja od najveće važnosti za život društva i pojedinca, a to je moralno polje koje daje opravdanje buđenju i rastu društva i pojedinca (SA, 7). U pismu Bodiju 1902. g. ističe starodrevnu misao: koliko više raste sfera akcije pojedinačne slobode i koliko se više razmahao život zadovoljština, toliko bi veća trebala biti vrlina duha srazmjerno narasloj slobodi. Zatim iznosi kako se u njegovo doba povjerovalo da isprepletenost dobro shvaćenih interesa može biti dovoljna da održi »društvenu zgradu« te da će osiguranje hrane, odjeće i stana biti ljudima dovoljno²⁴. 1904. g. piše da se u tom smislu treba uvidjeti prvobitna važnost klica bez čega se društvo izopačava (CZS, 49). Često pogrešno mislimo da imamo pravo suditi o narodima, o drugim ljudima, revolucijama i državama (ib., 39). 1905. g. navodi primjer Darwina i Spencera koji su i u životinja pokušali naći osjećaje za pravdu (SI, 23–24). Poganstvo je zapravo prvo proglasilo pravdu, zasnovanu na povijesnim i čovjekovim pravima, no koja bi se postigla samo silom (ib., 38). Isto tako ističe da zloupotreba slobode završava neobuzdanošću (ib., 38). Problem pravde Politeo je, dakle, dovodio u svezu s **društvenim ponašanjem** i pitanjem slobode. Ranije smo već pisali da je u tom pogledu njegova ideja **prava** modernije shvaćena nego što je to uspio sagledati G. B. Vico²⁵. Sloboda se sastoji u pojedinačnim i građanskim pravima, a taj individualizam potječe od »germanizma i kršćanstva« (CZS, 68). Temperamenti i značaji pojedinaca i naroda proizlaze iz njihovih unutrašnjih osjeta, kaže Politeo, a iz njihova ponašanja možemo prepoznati sudbine pojedinaca i društva (ib., 75). Već smo spomenuli da je razvoj klica sposobnosti, po Politeu, važniji za razvoj društva od utjecaja razvoja industrije (ib., 83). Društvene ustanove više su obilježene »egoističkim značajkama našeg interesa« tako da su pogodnije za sprovođenje nepravde i raznih vrsta opresija. To se odnosi osobito na političke, zakonodavne, sudačke ustanove (ib., 107), na **zdravlje** pojedinca i društva (ib., 114). Ako nema pojedinačne vjere, onda se ona gubi i u pojedinaca i u društvu (ib., 117). On kritizira Kantovu ideju pravednosti izvedenu iz pojma koristi za sve u shemi sveopćeg zakonodavstva. Zapravo se do te sheme može doći, po Politeovu sudu, samo preko onoga što je pojedinačno u »činjenju i nečinjenju« (ib., 120). Inteligencija kao sredstvo prije svega treba stavljati u red »činjenice ili osjetilne pojave« koje izravno zanimaju očuvanje pojedinca, kao i društva (ib., 123). Susrećemo opet njegovu misao da zloupotreba autoriteta završava despotizmom, a zloupotreba slobode neobuzdanošću. To je »vječna povijest«, misli on, da se za despotizma osjeća više potreba za slobodom, a zloupotreba slobode završava željom za autoritetom

²⁴ SF, 390, 380, 389. Još o tome vidjeti HF, 120.

²⁵ HF, 147, 149 i 114.

(ib., 133). 1906. g. u pismu Ciminu piše da gubitak stida u djeteta i gubitak uvažavanja u jednog naroda izaziva ne samo gubitak autoriteta nego i slobode (SF, 358). Pa se pita što bi bilo s društvom da nema osnovnih moralnih osjećanja (ib., 357). Nastavlja pismo prepuno jadikovki nad tim svijetom koji je velika tržnica, gdje se kupuje i prodaje (ib., 371–372). »Naše društvo«, kaže Politeo, »nema više robova i to je dovoljno da napravi veliku razliku između naše i antičke demokracije«, ali kada je zlato postalo »kraljem svijeta kao što nikada nije bilo u prošlosti, vlada zadovoljstvima i poslovima, znanost, umjetnost i životom te teško pred tim idolom da ljudi ne poprime rado ona učenja koja se, ukoliko su jednom dobila ime po Epikuru, mogu usporediti sa slijedom tih učenja« (ib., 374). Zato on misli da sve velike društvene ustanove gravitiraju oko temeljnog moralnog zakona. Tri su glavna elementa društva – ekonomski, intelektualni i moralni – prva dva su jako očita i nameću se kao da su najvažniji, dok treći – moralni element, kao da se skriva u svakome od nas i ne daje da se čuje njegov nadmoćni glas, osim u velikim slomovima pojedinaca i društva, koji traže snažne reforme ili čak krvoločne revolucije (ib., 375–378). Opet se posebno izjašnjava protiv socijalizma, komunizma, anarhizma i klasnih borbi, no priznaje da time nije rekao ništa novo (ib., 360). 1908. g. opet u pismu, ali ovaj puta Bodiju, niječe neki urođeni ateizam, kao što se tvrdilo npr. za Dantea, jer bi se time nijekala slobodna volja (ib., 396). Zato kaže 1909. u pismu Assagioliju, preuzimajući misao od Tocquevillea, da su narodi bez vjere osuđeni na propast (ib., 407). 1910. g. opet misli na anglosaksonski pojam slobode – kaže da ne bi htio zaboraviti na taj pojam koji je suprotstavljen klasičnoj, latinskoj i jakobinskoj slobodi, a zasnivajući se na osjećaju neovisnosti proizlazi iz energije vlastite volje. Politeo misli kako je istinito da »sav čovjek stoji u volji da pobijedi lijenost, potvrdi pod svaku cijenu pojedinačnu inicijativu«. Pita se kakvu važnost tu ima pojedinačna i društvena disciplina (CCM, 6). Opet dodaje da ne bi htio zaboraviti kako je ta energija volje u anglosaksonskim plemenima, praćena osobnim osjećajem neovisnosti, možda svojstvena u manjoj ili većoj mjeri svim rasama, no on vjeruje da se religiozni osjećaj slobode ipak održao i da se u njemu nalazi taj osjećaj slobode (ib., 7). Po nereligioznim misliocima iskustvo je naučilo čovjeka ideji o pravdi i poštenju i ona je postala, kada je bila otkrivena, prešutnom konvencijom, konvencionalni uzrok u povijesti tolikih ratova, prijateljstva i neprijateljstva izazivajući »veliku društvenu dramu« (ib., 12). Jednakost, bratstvo, sloboda, tom idealu pravednosti čovječanstvo je težilo i prije francuske revolucije. No koliko je ta formula slavna, toliko je neostvariva u praksi. Taj ideal je realan, ali je još više realno stanje – htjela bi se pravda, ali bez vladavine pojedinačnog egoizma čega bi se htjelo sjetiti samo onda kada se osjećamo povrijeđeni u našim interesima: hvalimo se slobodom, ne oduzimajući je nikad drugima, a reklamirajući je samo onda kada ne uspijeva ostvariti naše ideje, naša zado-

voljstva i naše prohtjeve; dobrohotno činimo da prepoznamo bratstvo, tj. ako se postigla sreća nije nam krivo da i druga braća uživaju isto. Ideal bez slavne formule nije nelogičan san i ostvario bi se ako bi se mogao ostvariti već spomenuti pojedinačni ideal vrline. No, ne čini se da čovječanstvo teži tom cilju (ib., 44). Ukoliko bi se unutrašnji čovjek moralno promijenio, onda bi taj humani ideal mogao biti ostvariv, točnije rečeno on bi bio dohvatljiv »ako je dopušteno vjerovati u svrhu čovječanstva u skladu s egzistencijom i ekonomijom svemira« (ib., 45–46). Apstraktna je ideja o pravednosti i jednakosti, kaže Politeo, i ona je, zapravo, protivna našoj organskoj svijesti (ib., 48). Nitko ne niječe činjenicu da je cijeli svijet pun nepravednosti i nesreća, a čovjek teži za pravednošću koju ne nalazi na zemlji, jer su i pravednost i sreća u njemu samo idealno. On to nalazi u Bogu, tj. dobrobit pojedinca i društva jest s Bogom (ib., 51). Ti osjećaji imaju razlog postojanja, ali ako ne bi bilo Boga, onda bi oni bili okrutna ironija prirode (ib., 52). No, nije nam dano da prodremo u istinu (pojam beskonačnosti), imamo samo o njoj ideju, tj. istina je ideal, kao i pravednost i dobrota koji ne pripadaju stvarnom svijetu u kojem živimo, nego više djeluju kao »zapovjedi« čiju valjanost i vrijednost prepoznamo, ali nikada ne dostizemo unatoč sviju dokazivanja (ib., 59). Sam priznaje, što smo već uočili, da mu se takva tema tisuću puta predstavila, no smatra da se mora obraditi konkretnije, s primjerima (ib., 72). No, svakako je pogrešan zahtjev da se društveno kretanje treba postaviti tako da se stavi pod kontrolu znanosti (ib., 73) jer su u ljudskom idealu poticaji i razlozi ljudskog ponašanja, osjećaji su nadređeni inteligenciji i iz njih izviru načela reda i društvenog napretka (ib., 74). Ideja prava uzdignuta do ideje ateizma suprotstavlja se ideji dužnosti koja ide uz Boga (ib., 77). 1911. g. iznosi da poučavanja na katedrama vode izopačavanju pojedinaca i društva jer se temelje na isključivom dokazivanju umovanja, što ima očite posljedice na moralne, političke i društvene teorije zbog zaborava prave ljudske prirode (ib., 128). Po mišljenju Politea ljudska svijest kao polje klica ljudskih sposobnosti ima tu veći udio od vanjskih utjecaja – od društvene koristi, od uvjerenja što ističu mnoge doktrine (ib., 130).

O **civilizaciji i kulturi** također nalazimo neke podatke, a uočiti ćemo da je o njima više pisao nego ranije osobito o civilizaciji.

U jednoj svojoj bilježnici 1891. g. Politeo opet pledira za **kršćansku civilizaciju**, podrazumijevajući, kao što piše 1893. g. »onaj svijet industrije na kojem se zasniva civiliziranost zakona« (R, 12). Politeo se sjeća velikih ljudi koji su utemeljitelji civilizacije (ib., 12–13). 1895. g. napominje da je današnje društvo u polju **europske civilizacije** koja ne prejudicira nijedno mnijenje, ali statistički gledano to je ipak u svim svojim podjelama **kršćanska civilizacija** (D, 8). Te iste godine piše da je nedostajalo slobodno i filozofsko istraživanje važnih načela o autoritetu i slobodi, iako nije nedostajao »i važan element

kulture, za to potreban« (D, 3), iako se o njoj nije toliko raspravljalo (ib., 14). Umjetnički i znanstveni materijal je »beskonačno narastao«, ali mu je pristup toliko različit da je to ostavilo pečat na **kulturu** u tom smislu da umjesto upravljanja duha k zajedničkom cilju to postaje odnos »duša i sila« (ib., 14). No, ta **civilizacija** koja se toliko »hvali« ipak ne bi mogla bez samonikle obrane društva – bez anarhije (ib., 10), dok je kršćansko obilježje pronosi idealom usavršavanja (NU, 1). U idućoj godini pokušava pobliže odrediti osobine **civilizacije** pa piše da su u »našem vremenu marljivost i radinost zahvatile sve društvene redove i oni su se međusobno približili kao nikada što je društvu civiliziranog svijeta dalo obilježje solidarnosti i, reklo bi se, prožimanja« (S, 1). 1898. g. ustanovljuje da u nekim civilizacijama može stimulirati i zlo (NU, 32). »Sve je postalo vanjsko u životu sadašnje civilizacije, a samo roman otvara prozor u unutrašnjost, ali te su produkcije sada za zabavu« (ib., 62). Zatim tvrdi da država mora biti država **kulture** (ib., 59). U pismu Luzzattiju 1899. g. kaže da treba napisati čitavu knjigu ukoliko bi htio obrazložiti misao da sadašnja **civilizacija** nužno živi od ambicija pojedinaca (SF, 383). 1905. g. kaže da ljudski život nije drugo do »rad popravljanja, ispaštanja i obnove, kako god se hoće nazvati« (CZS, 57), a takve su smjernice polagani, ali stalni rad civilizacije za onoga koji je priznaje (ib., 61). Čovjek je napredovao u civilizaciji na temelju svojeg unutrašnjeg svijeta (ib., 75). Ljudski osjećaji kao što su ljubav i mržnja modificirali su se kroz stadije »modifikacija društva«, kao što su divljaštvo, barbarstvo i civilizacija (ib., 101). To tvrdi i za druge temeljne osjećaje, kao što su osjećaji za lijepo i dobro, koji su postojani iako su se modificirali kroz razne stadije civilizacije (ib., 103). Spominjući opet dezinteresirane osjećaje koji se mogu pronaći u civilizaciji smatra da treba ustanoviti i promjenu njihova značenja u novim situacijama civiliziranih društava (ib., 105). No, civilizacijske pozicije često su u sukobu s prirodnim osjećajima ljudi zbog »nepravednih ustanova« u društvu (ib., 107). Ipak priznaje napredak **civilizacije** (SI, 20). U pismu Ciminu 1906. g. pišući o dvama tumačenjima ljudske sudbine (da se čovjek rodi, raste i umre, kao sve biljne i životinjske vrste ili da ima viši cilj) za prvi tvrdi da ga prihvaćaju oni koji shvaćaju razvojni proces čovjeka u smjeru od majmunskog stadija do današnje **civilizacije**. On misli da ni u tom shvaćanju nije isključena vjera u Boga. Zatim navodi da lažni sjaj raznih **civilizacija** zna zabljesnuti u djelima istaknutih učenjaka i umjetnika (SF, 357, 358). 1908. g. u pismu Bodiju opet spominje anglosaksonsku »rasu« kao predvodnike civilizacije svijeta s obzirom na njihovu energiju duha za akcije (ib., 393). 1910. g. tvrdi da je **kulturni pokret** u krizi jer su toliko sukobi između priznatih ideala od strane sadašnjih i ranijih političkih vlasti (ib., 70). 1911. g. kaže da je nemoguće očekivati napredak **civilizacije** ako se čovjek ne promijeni, a to znači ako ne obnovi »unutrašnjeg čovjeka« (ib., 119).

I nadalje su zanimljive njegove bilješke o **znanosti**.

Početakom 1890. g. piše da se služi »vulgarnim oblikom iz znanosti«, tj. uvjetovanošću prostora, vremena i uzročnosti i za tumačenje mašte (D, 99). U jednoj bilježnici s datumom 9. listopada 1892. g. izriče misao, značajnu za **znanstveno znanje**, koju je i ranije imao, a odnosila se na spoznavanje za koje piše da ne može biti apsolutno, te mu se to čini toliko očitim da ne treba nikakav dokaz. 1893. g. u jesen vrlo nečitko iznosi pohvale prvim **otkrićima** i znanstvenim namjerama (R, 18). Pokušava ustanoviti razliku, a i dodirne točke između **znanosti** i **umjetnosti** – umjetnost nema onu »visoku preciznost i egzaktnost« kao **matematika**, ali umjetnost u svezi s onim što nije općenito »u mnogome preuzima znanstveni proces« (ib., 15). No, po njegovu shvaćanju moralni i filozofski problemi više pripadaju umjetnosti nego znanosti. Dakle, sredstva jednih i drugih zapravo su »konfuzna«, a njemu se čini da je prvo (umjetnosti) šire od drugoga i da ga obuhvaća kao dio (ib., 17). I to zato što na pitanje gdje se umjetnički i znanstveni procesi nalaze i rastaju (ib., 19) odgovara da je to ono dno, tj. naše pobude koje okružuju i kreću se oko misli. U svakom slučaju prije nego što se govori o umjetničkom i znanstvenom procesu, treba posvetiti pozornost sjećanju, mašti i umu kojima su obuhvaćene one obične podjele, dane još od antike (ib., 21). Maštu naziva »božanskom«, ali otkada dolazi »znanstveno razdoblje« čini se da tumačenja »tuku« maštu (ib., 25), nas znanost »zaokuplja znatno više«. Znanstveno proučavanje »pojava« ne dopušta »nam iznenađenje osjećaja lijepoga«. Znanstveno upravljanje misli znatno više nas zaokuplja nego prije, premda su i negda ljudi svaku činjenicu **fizike** npr. koja se nalazila u odnosu s njihovim interesima povezivali s kontemplacijom bitka, tj. okretali se od misli kao takve i njezinih znanstvenih rezultata (ib., 27). U 1894. g. iznosi da se današnje ispitivanje u **psihologiji** ne može obavljati »nekim psihometrom ili nekim drugim sredstvima eksperimentalne psihologije«, ali, dodaje, to ne znači kako će to biti nemoguće u budućnosti. No, zasada se treba oslanjati na svoje iskustvo (NU, 3). 1895. g. prebacuje modernim **psiholozima** da nisu nikada spominjali samilost kao sredstvo ušutkivanja pojedinačnih egoizama u propovijedima bratske ljubavi (ib., 17). Spominje da su pitanja **znanosti o umjetnosti** uzbudila Europu (D, 2). Zatim kaže da mnogi misle kako **znanost** nije mnogo doprinijela raspravama o načelima slobode i autoriteta (ib., 3). Tvrdi da je »znanstveni materijal danas beskonačno narastao«, ali je način prihvaćanja sasvim drugačiji nego u prošlosti (ib., 14). Zatim postavlja retoričko pitanje – čemu bi uopće služili znanost, a i umjetnost, da nema kršćanskog pojma usavršavanja (NU, 1). »Znanost s relativnošću« ukazuje na to da sama zemlja uopće nije napravljena za čovjeka (ib., 2). 1896. g. Politeo piše da su znanosti umnogostručile svoja praktična iznašašća u kratkom roku od decenije više nego stoljećima ranije; samo slijede jedna za drugom otkrića i inovacije...« (S, 1). Politeo piše da su dokaz koliko smo ostavili prethodna stoljeća telegrafске žice koje i preko najudaljenijih granica svijeta mogu prenijeti čak i

sliku. Vrtoglavu i brzu evoluciju ostvarili su para, elektricitet i magnetizam koji su »rukama čovjeka, tog stvorenog kralja« sakupili takva sredstva moći da je on postao nesumnjiva stvarnost (ib., 2).

pozitivne znanosti su do te mjere osvojile teren da to može silno potaći ponos i podržati nadu i u najopsežnija obećanja maštovitosti čovjeka, ali »malo, pomalo taj se teren suzio« (ib., 3). On tvrdi da zasigurno »nitko ne može nijekati da je znanost danas proširenija nego u prošlosti, da umjetnost vrši svoju ulogu mnogo više«, ali »umjetnost i sama znanost imaju više izgled jednog praktičnog posla i neposredne koristi« (ib., 18). 1898. g. piše da znanost analizira jezik (NU, 3), što se može smatrati sasvim modernim uviđom. I opet sasvim moderno tvrdi da je prividna proturječnost između onoga na što nas upućuje znanost i savjest. No, iako je »znanstveni oblik materijalizma stvorio mehanizam koji u sebi nosi razlog napretka«, spoznaja ipak neće moći razmotriti svoj bitak (ib., 28). Zatim piše o tome, kao što smo već ustanovili, da redovi razvitka pokazuju kako se viši stupanj uvijek može objasniti pomoću prethodnog, nižega. Po tumačenju **pozitivnih znanosti** čovjek se tako shvaća daleko bolje u usporedbi sa životinjom, a vidjeli smo već da je i on sam rado pisao u smislu te usporedbe. Pišući o spoznaji, tj. o **pozitivnoj znanosti**, ustanovljuje da ona teče po jednoj crti koja je ravna – nema tu kružnog ni unutrašnjeg kretanja, na tom putu nema duha »osim onoga koji možemo zvati metafizika hipoteza u kojoj postaju jači razlozi bitka od razloga spoznaje« (ib., 48). On ističe i to da su se znanosti specijalizirale, ali istovremeno pita, tko od fizičara, modernih kemičara ima autoritet jednog Talesa ili Empedokla (ib., 50). I opet dodaje da je bitak viši od spoznaje jer je ljudska inteligencija »služavka onome što se dešava u našem bitku«. I zato je važno kako dolazi do fuzije naše spoznaje s našim bitkom, tj. životom našeg osjećanja (ib., 56)²⁶. U pismu Luzzattiju 1899. g. piše kako znanost nikada neće moći dokazati postoji li Bog ili ne, pa smatra kako su tadašnji učestali pokušaji u tom pravcu uzaludni jer se radi »o drugačijem redu« dokazivanja (SF, 384). 1903. g. ljeti piše da bi bit pojedinačne stvari trebalo razmotriti kao biljeg »velikog univerzalnog zakona« od kojeg su sve stvari. Dodaje da je to misao koja se nameće umu čovjeka, a da se za nj ne može dati »valjani dokaz«. Taj se zakon nameće ljudskom umu na sasvim drugačiji način od ostalih običnih predmeta života koje koncipiramo uobičajenim uzročno-posljedičnim dokazima, tj. radi se »u nekim crtama o neposrednoj intuiciji« (CZS, 2). Politeo je dosta te godine pisao o **psihologiji**²⁷. On tvrdi da u **psihologiji** nekih autora (Kirchman, Garnier, Ribot) postoje oprečna tumačenja o osjetima i osjećajima, a neskromno

²⁶ Kao i ranije često je pisao o bitku i spoznaji, npr. u CZS, 15, 31, 33, u CCM, 28, 59, 78, a i posljednja bljeznica u potpunosti je posvećena tom istom problemu.

²⁷ Vidjeti HF, 144–145, 163–164.

kaže da je dovoljno pročitati njegovo mišljenje, koje je, dakako, prethodilo svim spomenutima (ib., 89). Zatim se pita mogu li **eksperimentalni psiholozi** iskušati na pojedincima osjećaje lijepoga, uzvišenoga itd. (ib., 99). Zanimljivo je njegovo isticanje važnosti stalnog izučavanja **funkcije vida** što je bitno zbog toga jer je apstrakcija praćena »svakom vrstom slike« (ib., 122). 1909. g. u pismu Assagioliju piše da je primio njegov napis o psihologiji, no iako je u zadnje vrijeme slabo slijedio te ideje pa ne može biti na visini njegovih dokaza jasnog načina izlaganja, ipak će si dopustiti po koju primjedbu (SF, 403). On zapravo upućuje Assagiolija na svoje teze koje nisu daleko od onoga što je on sam već godinama mislio (ib., 405). Za razliku od **psihologije, antropologije, etnografije i kemije** koje će dalje prosljediti svoje studije, u **moralnoj znanosti** će njezina teorija biti dosegnuta od iskustva (CZS, 64). Pokraj **praktičnih znanosti (moralnih)** on i opet značajnu ulogu pripisuje **pozitivnim znanostima** (ib., 83, 84, 110, 126). Piše i o tome da procesi **pozitivnih znanosti** napreduju bolje od praćenja unutrašnjih osjeta jer su oni procesi kao funkcije vanjskih osjeta daleko jasniji (SI, 26). Vrlo je zanimljivo da je u razdoblju od 1904–1905. g. mnogo pisao što se u francuskom tisku obznanjuje o znanosti²⁸. 1904. g. uz pomoć razmatranja nekih rezultata **kemije** dolazi do tvrdnje da su naše misli relativne, a ne stvari jer npr. željezo nije relativno. Naime, kemijska kombinacija tijela pokazuje da kombinirani element ima različita svojstva od svojih komponenti, što znači dvoje – ili bi ta nova svojstva morala ostati nepoznata i što pokazuje da nam ostaje nepoznata beskonačnost odnosa – ili su elementi pričin naših očiju koji skriva entitet, ali što nije stvar po sebi koju nećemo nikada upoznati. Po mišljenju Politea sve te ideje vode zaključku da moramo prihvatiti jednu od alternativa – beskonačnost odnosa koju nećemo znati nikada ili fenomenologiju činjenica koje skrivaju famoznu stvar po sebi. Dakle, stvari su za nas relativne s obzirom na način kako dolaze do nas i s obzirom na njihove međusobne odnose (CZS, 13). Naša je spoznaja relativna (ib., 22). Učenjaci u **pozitivnim disciplinama** kao što su **astronomi, fizičari, kemičari** nemaju potrebe da prodru u »velike misterije fizičke prirode« (ib., 18). Stalnim studijem znanosti bit će poznato kako su se zakoni anorganskog svijeta mijenjali u organski svijet i pomoću tog studija moći će se razumjeti koliko od tih zakona anorganskog svijeta ostaje nepromijenjenim u organskom svijetu, tako da se može utvrditi jesu li fizičko-kemijski zakoni dovoljni za razloge života, misli i dr. (ib., 21). 1910. g. spominje i **biološke znanosti**, ali pod utjecajem lektire (CCM, 102). U idućoj godini piše da su **fizičari i kemičari** kao i »svi učenjaci pozitivnih znanosti« nastojali u razmišljanjima »dati stvarima sliku stvari kako se one produciraju u prirodi« (ib., 148). Zatim spominje prijenos termina iz **ekonomije** na područja **sociologije i antropologije**,

²⁸ Bilješke sadrže 141 stranicu.

vjerojatno zbog podjele rada uvjetovavši upotrebu načela evolucije, što mu se »čini da bi moglo biti istinito« (CZS, 23). Spominjući 1905. g. **egzaktne znanosti** opet ustanovljuje da su ti pojmovi relativni (ib., 32). No, tvrdi i za stvari da nisu apsolutne po sebi, jer su uvjetovane jedne drugima u uzročno-posljedičnom lancu, a nisu relativne u smislu ljudskih pojmova, nego su obuhvaćene beskonačnom energijom (ib., 33). U pismu Ciminu 1906. g. objašnjavajući razloge širenja nijekanja Boga usporedno s rastom **znanstvenih istraživanja** kaže da je to prvenstveno imalo podršku u velikom popuštanju običaja i odgoja (SF, 358). 1910. g. spominje »usko-znanstveno polje« u kojem se izučavaju zakoni podvrgnuti lancu uzroka i posljedica uobičajenih uvjeta stvari« (CCM, 13). Tvrdi da sigurno postoji ideal za znanost, »ali sve to pripada nečemu izvanjskom nama samima« (ib., 28). Opet spominje pozitivne znanosti, kemiju, astronomiju, fiziku i slaže se s time da ih ne treba privesti etičkim načelima (ib., 38). On smatra jako problematičnim davanje općih odgovora o životu na polju znanosti (ib., 46). Veliki ljudi nisu poneseni znanošću, nego od moralnog ideala, ali koji »ne bi bio nikada suprotstavljen znanosti« (ib., 73). No, razlog ponašanja nije u znanstvenom, nego u ljudskom idealu. Pozitivne znanosti potječu iz podređenosti osjeta inteligenciji (ib., 74). Znanost je zadovoljna da u zakonima ustanovljuje međusobne utjecaje stvari, no Politeo vjeruje da su to vidovi velikog zakona (ib., 81), koji on zove beskonačni zakon ili veliki zakon, zakon svemira (ib., 79). U pismu Bodiju 1912. g. opet ističe svoje omiljeno mišljenje da su veliki učenjaci imali i velika nadahnuća »koja se ne mogu prevesti u elemente pozitivnih znanosti« (SF, 400) Te iste godine u pismu Bodiju napominje da voli učenjake koji se bave filozofijom (ib., 399–400). 1913. g. iznosi da pozitivne znanosti imaju pouzdanje koje se ne može naći u izlaganju npr. teme o slobodnom htijenju (BS, 56).

Već smo ranije ustanovili da je spominjao razne znanstvene discipline²⁹.

O religiji i Bogu uočili smo kako je znatno više pisao nego ranije³⁰.

Zaključak

U svojem razvršnom razdoblju Politeo nije kao ranije omogućavao da se o njegovu životu i radu piše više, dapače upola manje. On je bio mnogo manje

²⁹ Vidjeti HF, 63–85.

³⁰ Svoj kršćanski stav, religioznost i tematiku o božanstvu Politeo je izražavao sve intenzivnije što se više primicao kraju života. O tome piše 1898. g. (NU, 5), 1899. u pismu Luzzattiju (SF, 385), a potom sve češće na pragu novog stoljeća – 1902. g. (SF, 385–386), 1903. g. (ib., 386–387), 1904. g. (KN, 5–6), 1905. g. (SI, 6–7), 1906. g. (SF, 346–349, 351–355, 357, 368–369, 373), 1908. g. (SF, 393), 1909. g. (SF, 404), 1910. g. (SF, 408, MS subscr., 23. lipanj 1910., CCM, 21, 22, 51–52, 56, 59, 61, 99, 107), 1911. g. (CCM, 121, 134, 138, CBJ, 24), 1912. g. (SF, 399–401) i 1913. g. u posebnoj bilježnici piše o povijesti Crkve.

sklon oplakivanju svoje i obiteljske sudbine, no i opet se rado sjeća majke. Ovaj puta je više spominjao i pjesnike i filozofe, a i nadalje je mislio kako može otpočeti s pisanjem novih tema. Ostavio je mnogo više rukopisnih bilješki nego prije, ali rukopis mu je postao još nečitljiviji, a može se zamijetiti da čak zaboravlja talijanski jezik.

Politeovo razmišljanje se i dalje kretalo oko njegove stalne misaone osi, ali treba istaći da ima i novih elemenata. Unutrašnjem životu posvetio je i nadalje posebnu pažnju. Osim ranije spomenutih elemenata uvodi pojam – klica – kao arsenala naših razvojnih mogućnosti i ističe važnost zadataka unutrašnjeg odgoja. Politeo je među prvima spomenuo termin »klica«, ali samo u svojim bilješkama. Taj pojam postaje mu temeljni i povezuje se s idejom o energiji života. O podrijetlu te teze slijedi određenije objašnjenje vezano uz njegove bilješke o logici i metodologiji znanosti. Podrobnije se bavio osjetima, a naročito osjetom vida podsjećajući na Gibbsonovu tezu o utjecaju vidnog procesa na inteligenciju. Nije ni ovaj puta zaobravio na kritiku Ribotovog precjenjivanja inteligencije. Nije zapostavio nijedan ranije spomenut moralni osjećaj, a daleko više pozornosti posvetio je uvažavanju, te razgraničio osjećaje milosrđe – suosjećanje – samilost. Nije zapustio ni problematiku osjećaja ljubavi prema sebi, ali je daleko detaljnije analizirao osjećaje za dobro/zlo, zatim pojavu glasa savjesti smatrajući savjest i dobru volju našom pravom domenom. Zanimali su ga dosta moralna pravila i zakoni, zatim kao i prije moralni odgoj i moralna znanost. I nadalje je potvrdio svoj prethodni ekotički stav u svezi s odnosom prema prirodi, a zbog dosljednije i opsežnije obrade tzv. fizičkog/psihičkog/moralnog organizma omogućio je da se ta problematika sustavnije uklopi u tematiku »čovjek i priroda«. Možemo tvrditi da je daleko opsežnije nego ranije, a i s većom pažnjom pisao o problematici društva. On je bio za društveni red i želio je osobito pisati o društvenom moralu. Međutim, pravda, jednakost, bogatstvo, sloboda i dobrota samo su apstrakcije, samo su ideal, a promjena unutrašnjeg čovjeka stvarna je težnja. Zato se oslanja na religiju i sve intenzivnije piše o toj problematici. On priznaje »anglosaksonskoj rasi« predvodništvo u civilizaciji, ali smatra da nema napretka civilizacije bez spomenute obnove unutrašnjeg čovjeka. O civilizaciji i kulturi Politeo je ovaj puta više pisao. Može se, na kraju, tvrditi da je o znanosti pisao najviše. On smatra da je umjetnost šira od znanosti, ali nas ova potonja više zaokuplja i osnovni joj je cilj služiti našem usavršavanju. Dalekosežna je njegova misao da znanosti nemaju nikakvu krivnju za zloupotrebe. On također ističe blagodati tehničkih primjena znanstvenih otkrića. No, kao i uvijek, ne zaboravlja podsjetiti da naše znanje, spoznaja nikada ne može dokučiti do kraja bitak, naš svijet osjećaja. Spoznaja je relativna.

Treba zaključiti da je Politeo bio osebujan i vrlo dosljedan mislilac koji je do kraja života nastojao da svoju glavnu, prvotnu misao što pitanje obrazloži.

Ukratko bi se moglo reći da je njegova teorija nagona vremenski daleko prethodila kasnijim koncepcijama te da se okosnica njegova razmišljanja može predstaviti na ovaj način: unutrašnji osjeti klice su naših sklonosti i sposobnosti, tj. ta nervna središta žive su snage duše, naš nagon života. Svijest je nosilac klica antagonističkih nagona u borbi dobra i zla. Glasovi nesvjesnoga javljaju se kao glas savjesti koji postaje razlog osjećaja pojedinačne energije, tj. volje bez koje nema akcije u spomenutoj borbi.

POLITEOVA MISAONA KRIVULJA: 1845–1913. (Kasno razdoblje: 1890–1913)

Sažetak

Završno razdoblje života i rada J. Politea obilježeno je nekim razlikama u odnosu na prethodna dva, ali istovremeno očituje vrlo preciznu i konsistentnu nit vodilju: čovjek-pojedinac, kao i narodi, prolaze kroz povijest stalne borbe protiv najnižeg stupnja života s težnjom ka višem moralnom i društvenom životu bez čega, zapravo, ne bi ni postojala civilizacija niti kultura. Politeo nastoji upotpuniti i dokrajčiti svoju koncepciju o **ljudskoj prirodi**. Prije svega, razlike se očituju u težnji koja je neobična za zadnje godine života – Politeo je još više nego prije zaokupljen idejama o novim temama koje želi obrađivati, kao npr. **dobro i zlo, sposobnost duha**. Neke probleme manje obrađuje nego prije (nesvjesno, podsvjesno), a neke daleko detaljnije, kao npr. cjelokupno područje osjetilnosti, zatim osjećaj odgovornosti i uvažavanja, osobito osjećaje dobra vs. zla, te glasova savjesti, svezu čovjeka i prirode, a naročito puno piše o znanosti i više nego ranije o civilizaciji i kulturi. Moralni odgoj jasnije se iskazuje kao unutrašnji odgoj, što postaje očitijim nakon njegova uvođenja novog termina klice s posebnom ulogom ljudskih sposobnosti. On taj pojam povezuje s idejom o **energiji života**, no detaljnije tumačenje slijedi nakon analize njegovih rukopisa o logici i metodologiji znanosti.

Valja svakako upozoriti na to da je i u ovom razdoblju Politeo nadolazio na problematiku logike. Međutim, kao što smo već najavili, to će biti tema posebnog napisa.

Naročito treba naglasiti da je Politeo sve intenzivnije posvećivao pozornost mislima o **Bogu, religiji i kršćanskoj civilizaciji**.

Treba istaći da je Politeo sa svojom teorijom o nagonima i koncepcijom o podlozi i odgoju unutrašnjeg života bio ispred svojih suvremenika. Sam je upozoravao da je ono što pišu James i njegova škola te neki intuicionisti znatno ranije on sam već napisao. Njegova ideja o utjecaju procesa vida na inteligenciju podsjeća na Gibbsonovu (1966). Može se ustanoviti da je Politeo, kao i mnogi naši mislioci, ostao nepoznat, što valja pripisati, osobito kada se ima u vidu on, velikoj govorničkoj vještini kojom je raspolagao i zbog koje je bio jako cijenjen od suvremenika i to u tuđini, a manje u smislu ustrajnosti u pismenom razvijanju svojih misli. Tako je nama danas preostalo da odgonetamo njegove rukopise i da pokušamo dati pravednu povijesnu ocjenu.

LA PARABOLA DEL PENSIERO POLITEANO 1845-1913. (Periodo finale: 1890-1913)

Riassunto

Il periodo finale della vita e del lavoro di J. Politeo è segnato con qualche differenza in relazione ai due precedenti periodi, ma nello stesso tempo manifesta un precisissimo e molto consistente pensiero principale – l'uomo-individuo, come gli stessi popoli, attraversano nella storia tra le continue battaglie contro il più basso grado della vita con l'aspirazione alla più alta vita morale e sociale senza la quale, in verità non esisterebbe la civiltà né la cultura. Politeo cerca di completare e finire la sua concezione della **Natura umana**. Le differenze si vedono in primo luogo nella tendenza abbastanza insolita per le ultime ore della vita – Politeo è preoccupato molto più di prima con le idee nuove dei soggetti nuovi i quali egli desidera elaborare, per.e. **Bene e male, Facoltà dello spirito**. Certi problemi elabora di meno (incosciente, subcosciente), mentre gli altri molto più minutamente, per es.egli completa area della sensibilità, il sentimento della responsabilità e il rispetto, specialmente il sentimento del bene vs. il male, la voce della coscienza e la connessione tra l'uomo e la natura, poi molto di più della scienza, la civiltà e la cultura. L'educazione morale è esplicita molto più chiaramente come l'educazione interiore, che diventa più manifesto dopo il suo uso di nuovo termine il **germe** che ha il ruolo speciale delle abilità umane. Questo concetto egli conesse con l'idea dell' **energia della vita**, ma la spiegazione dettagliata verrà eseguita dopo l'analisi della logica e della metodologia della scienza.

In ogni modo, bisogna indicare che a quel epoca Politeo è venuto di nuovo al problema di logica, ma come abbiamo già detto, quello sarà il tema del lavoro separato.

Specialmente si deve accentuare che Politeo pensava al modo più intensivo al **Dio, la religione e la civiltà cristiana**.

Bisogna segnalare che Politeo con la sua teoria degli istinti e la concezione della base e l'educazione della vita interiore era molto in anticipo ai suoi contemporanei. Egli stesso avvertiva che le tesi di James e della sua scuola e poi degli intuizionisti, erano molto prima l'oggetto dei pensieri e l'articoli di lui stesso. La sua idea dell'influenza dei processi della vista sull'intelligenza molto ricorda la medesima idea del Gibbson (1966).

Possiamo constatare che Politeo, simile ai molti pensatori croati, è rimasto sconosciuto, che possiamo attribuire, specialmente quando abbiamo in vista Politeo, alla sua grande abilità retorica per la quale era così apprezzato da parte dei contemporanei, per di più nell'estero, e al minore senso e la perseveranza di svolgere i suoi pensieri in modo scritto. Così oggi noi abbiamo l'incarico di decifrare i suoi manoscritti e cercare di dare il giusto voto storico.